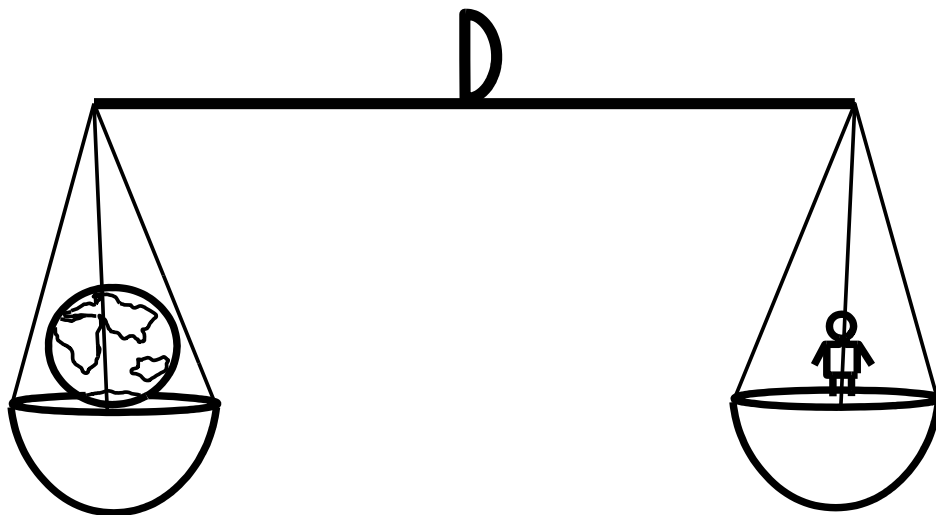

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

QARSHI MUXANDISLIK IQTISODIYOT INSTITUTI

**EKOLOGIK
XUQUQ**

QARSHI -2004

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Qarshi muxandislik iqtisodiyot instituti

SH. O. Muradov, U. R. Panjiev

**E K O L O G I K
X U Q U Q
(ma'ruzalar matni)**

Ushbu ma'ruza matni QMII «AMH va ekologiya» kafedrasi yig'ilishida (Bayon №____ 2004 y.) Texnologiya fakulteti uslubiy komissiyasida (Bayon №____ 2004 y.) va QMII uslubiy kengashida (Bayon №____ 2004 y.) muhokama qilingan va o'quv jarayoniga tavsiya etilgan.

**Qarshi-2004
BBK**

**UDK 577.4 (575.1)
X**

ISBN 5-635-02193-

**Tuzuvchilar: Muradov Sh.O.- t.f.n., dots., Panjiev U.R. –injener–ekolog,
«AMH va ekologiya» kafedra laboratoriya mudiri.**

Ushbu ma‘ruza matni A. Nigmatovning «O‘zbekiston Respublikasining ekologiya huquqi. (T.: 2004) darsligi asosida tuzilgan. Ma‘ruza matni tabiatni muhofaza qilish va ekologiyani xuquqiy savollariga keng yoritilgan bo‘lib talabalarga va shu soha mutaxassislariga tavsiya qilinadi.

Danny tekst lektsiy sostavlen na osnove uchebnika «Ekologicheskoe pravo Respubliki Uzbekistan» avt. A.Nigmatov (T.: 2004). Shiroko osveshen pravovie vopros ekologii i oxran prirod. Rasschitan na studentov i shirokoy krug spetsialistov.

The givenned text lecture is formed on base of the textbook "Ecological Law of the Republic of Uzbekistan" by. A.NIGMATOV (T.: 2004). Broadly lit legal questions to ecologies and guard of the nature. It is calculated on student and broad circle specialist.

**Retsenzentlar:
«Ekologiya**

Izzatullaev Z., professor, SamDU,

**va tabiatni muhofaza qilish kafedrasi»
mudiri.**

**B.Navruzov- Qarshi sh. prokuroturasining
katta tergovchisi, adliya maslaxatchisi.**

**Otaqulov U., QMII, « AMH va Ekologiya
kafedrasi katta o‘qituvchisi**

QISQA MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	6
Ekologik huquq predmetining maqsadi, vazifalari va asosiy tushunchalari.....	9
Nazorat savollari.....	28
II Suv resurslaridan foydalanishning ekologik-xuquqiy jihatlari.....	29
Nazorat savollari.....	50
III. Yer munosabatlarida ekologik-huquqiy qoidalar.....	51
Nazorat savollari.....	62
IV. Atmosfera havosiga taʼsir etishning ekologik-huquqiy meʼyorlari	
.....	63
Nazorat savollari.....	68
V. Oʻsimlik va hayvonot dunyosini, oʻrmonlarni muhofaza qilishning huquqiy asoslari	69
Nazorat savollari.....	79
VI Yer osti boyliklaridan foydalanishning ekologik-huquqiy asoslari.....	81
Nazorat savollari.....	88
VII. Antropogen oʻzgargan va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik-huquqiy jihatlari.....	89
Nazorat savollari.....	107
Xulosa.....	1
13	
Ekologik xuquqqa oid asosiy atama va iboralar.....	115
Seminar mashgʻulotlarning ish rejasi.....	126
Ekologik xuquqqa oid Oʻzbekiston respublikasining qonunlari va meʼyoriy xujjatlari.....	127

Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar.....	133
--	-----

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	6
I Ekologik huquq predmetining maqsadi, vazifalari va asosiy tushunchalari.....	9
1.1 Ekologik huquq predmet sifatida.....	9
1.2 Ekologik huquq tushunchasi.....	10
1.3 Ekologik huquqning maqsadi va vazifalari.....	13
1.4 Tabiatni huquqiy muhofaza qilish tarixi.....	14
1.5 Ekologik huquqning oʻziga xos xususiyatlari.....	17
1.6 Ekologik huquqning oʻziga xos printsiplari.....	18
1.7. Ekologik-huquqiy mexanizm.....	22
1.8. Ekologik-huquqning tizimi.....	25
Nazorat savollari.....	28
II Suv resurslaridan foydalanishning ekologik-huquqiy jihatlari.....	29
2.1 Suvdan oqilona foydalanishning ekologik-huquqiy asoslari.....	29
2.2 Suv resurslaridan foydalanishda ekologik munosabatlarning maqsadi va vazifalari.....	35
2.3 Suv resurslarini ekologik-huquqiy munosabatlarning oʻziga xos xususiyatlari.....	39
2.4 Suv resurslaridan foydalanishni ekologik-huquqiy jihatdan tartibga solish zaruriyati.....	41
2.5 Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi.....	43
2.6 Suvdan foydalanish huquqining tamoyillari, usullari va tizimi...45	
2.7 Davlat suv fondi va uni boshqarish.....	48
Nazorat savollari.....	50

III. Yer munosabatlarida ekologik-huquqiy qoidalar.....	51
3.1 Yerga ekologik huquqiy munosabatlarning mazmuni va mohiyati	51
3.2 Yerlarni huquqiy muhofaza qilishning umumiy qoidalari.....	53
3.3 Yer fondi toifalari bo'yicha ekologik-xuquqiy qoidalar.....	57
3.4. Yerdan foydalanishda nazoratning ekologik xuquqiy javobgarligi.....	59
Nazorat savollari.....	62
IV. Atmosfera havosiga ta'sir etishning ekologik-xuquqiy me'yorlari	63
4.1 Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy talablarining umumiy qoidalari.....	63
4.2 Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy me'yorlari.....	66
Nazorat savollari.....	68
V. O'simlik va hayvonot dunyosini, o'rmonlarni muhofaza qilishning xuquqiy asoslari	69
5.1 O'simlik dunyosidan foydalanishning ekologik-xuquqiy tartibi.....	69
5.2 O'rmonlardan foydalanishning ekologik-xuquqi.....	73
5.3 Xayvonot dunyosiga munosabatning ekologik-xuquqiy maqsadi va vazifalari.....	76
Nazorat savollari.....	79
VI Yer osti boyliklaridan foydalanishning ekologik-xuquqiy asoslari.....	81
6.1 Yer osti boyliklarini xuquqiy muhofaza qilish zaruriyati.....	81
6.2 Yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik-xuquqiy talablar.....	82
6.3 Konlardan foydalanish munosabatlarini ekologik-	

xuquqiy	tartibga
solish.....	83
Nazorat	
savollari.....	88
VII. Antropogen o'zgargan va alohida muhofaza etiladigan	
tabiiy hududlarning ekologik-xuquqiy jihatlari.....	89
7.1 Shaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning	
xuquqiy jihatlari.....	89
7.2 Agrar hududlarning ekologik xuquqiy jihatlari.....	96
7.3 Sanoat hududlarining ekologik-xuquqiy jihatlari.....	104
7.4 Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning	
ekologik-xuquqiy jihatlari.....	107
Nazorat savollari.....	111
Xulosa.....	1
13	
Ekologik xuquqga oid asosiy atama va iboralar.....	115
Seminar mashg'ulotlarning ish rejasi.....	126
Ekologik xuquqga oid O'zbekiston respublikasining qonunlari	
va me'yoriy xujjatlari.....	129
Foydalanilgan va tavsiya etiladigan adabiyotlar.....	133

Dunyo miqyosida hozirgi vaqt, kishilik jamiyati tomonidan e'tirof etilishi mumkin bo'lgan yagona yo'l nimadan iborat bo'lishi mumkin, degan o'rinli savol tug'iladi. Mazkur yo'l, ko'pchilikni fikri bo'yicha, umuminsoniyat qadriyatlarini ifoda etuvchi, xalqaro xuquq printsiplaridan kelib chiquvchi va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlovchi xuquqiy-demokratik yo'ldir. Chunki turli toifadagi kishilar, davlatlar, millatlar, xalqaro uyushmalarning fikrlarini umumlashtiruvchi masala barqarorlikdir.

Ijtimoiy munosabatlarning ana shunday yozma ifodasi fanda xuquq deb ataladi.

Atrof-muhit muhofazasi, ya'ni tabiatni muhofaza qilish, uning buzilgan qismlarini qayta tiklash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish jarayonida kishilar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar ijtimoiy munosabatlar turkumiga kiradi. Ularni esa, fanda umumlashtirilgan tarzda ekologik munosabat, deb ataydilar.

Prezidentimiz Islom Karimov 2002 yil avgustda bo'lib o'tgan Oliy Majlisning II chaqiriq 9-sessiyasida qilgan ma'ruzasida O'zbekiston Respublikasida demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini o'rnatishning asosiy soxalarini ko'rsatib berdi. Unda hamma ijtimoiy munosabatlar faqatgina xuquqiy yo'llar orqali tartibga solinishi kerakligi, ana ushandagina ijtimoiy muhofazalangan bozor iqtisodiyotiga yetib borishimiz mumkinligi ta'kidlangan edi.

Ekologik munosabatlarni xuquqiy tartibga solish uchun milliy va xalqaro xuquqda ekologik me'yorlar hamda qoidalarni tabiat qonuniyatlariga mos ravishda ishlab chiqish, ularni vakolatli organ, tashkilot yoki hamjamiyatlar tomonidan qabul qilish, uning ishtirokchilari o'rtasida ushbu me'yorlarni umummajburiy kuchga ega qilish va albatta, xuquqbuzarlarga nisbatan yuridik oqibatlarini keltirib chiqarish mexanizmini yaratish zarur. Aks holda, atrof-muhitni muhofaza qilishni xuquqiy jihatdan tartibga solish imkoniyatini yuzaga chiqarish aslo mumkin emas.

Shunday qilib, ekologik munosabatlarni xuquqiy tartibga solish nafaqat atrof-muhit muhofazasiga, balki xalqlar va davlatlar o'rtasida barcha mahalliy, regional va global masalalarni demokratik yusinda hal qilish hamda insoniyatni barqaror rivojlanish tamoyillariga rioya qilishga olib keladi.

«Ekologik xuquq» fanidan ma'ruza mavzularining vaqt bo'yicha taqsimlanish jadvali

№	Ma'ruzalarning mavzusi	Vaqt bo'yicha taqsimlanishi, soatda
1	2	3
	So'z boshi	
1	<i>Ekologik xuquq predmetining maqsadi, vazifalari va asosiy tushunchalari</i>	
1.1	Ekologik xuquq predmet sifatida	
1.2	Ekologik xuquq tushunchasi	4
1.3	Ekologik xuquqning maqsadi va vazifalari	
1.4	Tabiatni xuquqiy muhofaza qilish tarixi	
1.5	Ekologik xuquqning o'ziga xos xususiyatlari	
1.6	Ekologik xuquqning o'ziga xos printsiplari	
1.7.	Ekologik-xuquqiy mexanizm	
1.8.	Ekologik-xuquqning tizimi	
2	<i>Suv resurslaridan foydalanishning ekologik-xuquqiy jixatlari</i>	
2.1	Suvdan oqilona foydalanishning ekologik-xuquqiy asoslari	
2.2	Suv resurslaridan foydalanishda ekologik munosabatlarning maqsadi va vazifalari	
2.3	Suv resurslarini ekologik-xuquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari	4
2.4	Suv resurslaridan foydalanishni ekologik-xuquqiy jihatdan tartibga solish zaruriyati	
2.5	Suvdan foydalanish xuquqi tushunchasi	
2.6	Suvdan foydalanish xuquqining tamoyillari, usullari va tizimi	
2.7	Davlat suv fondi va uni boshqarish	
3	<i>Yer munosabatlarida ekologik-xuquqiy qoidalar</i>	
3.1	Yerga ekologik xuquqiy munosabatlarning mazmuni va mohiyati	
3.2	Yerlarni xuquqiy muhofaza qilishning umumiy qoidalari	2
3.3	Yer fondi toifalari bo'yicha ekologik-xuquqiy qoidalar	
3.4	Yerdan foydalanishda nazoratning ekologik xuquqiy javobgarligi	
4	<i>Atmosfera havosiga ta'sir etishning ekologik-xuquqiy me'yorlari</i>	
4.1	Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy talablarining umumiy qoidalari	2
4.2	Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy me'yorlari	
5	<i>O'simlik va hayvonot dunyosini, o'rmonlarni muhofaza qilishning xuquqiy asoslari</i>	
5.1	O'simlik dunyosidan foydalanishning ekologik-xuquqiy tartibi	2
5.2	O'rmonlardan foydalanishning ekologik-xuquqi	
5.3	Hayvonot dunyosiga munosabatning ekologik-xuquqiy maqsadi va vazifalari	
6	<i>Yer osti boyliklaridan foydalanishning ekologik-xuquqiy asoslari</i>	
6.1	Yer osti boyliklarini xuquqiy muhofaza qilish zaruriyati	
6.2	Yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik-xuquqiy talablar	2
6.3	Konlardan foydalanish munosabatlarini ekologik-xuquqiy tartibga solish	
7	<i>Antropogen o'zgargan va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik-xuquqiy jihatlari</i>	
7.1	Shaxarlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning xuquqiy jixatlari	

7.2	Agrar hududlarning ekologik xuquqiy jixatlari	2
7.3	Sanoat hududlarining ekologik-xuquqiy jixatlari	
7.4	Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik-xuquqiy jihatlar	
	Jami:	18

«Ekologik xuquq» fanidan maʼruza mavzularning vaqt boʻyicha taqsimlanish jadvali

1-maʼruza

**Mavzu: EKOLOGIK XUQUQ PREDMETINING MAQSADI, VAZIFALARI
VA ASOSIY TUSHUNCHALAR**

Reja:

- 1.1 Ekologik xuquq predmet sifatida
- 1.2 Ekologik xuquq tushunchasi
- 1.3 Ekologik xuquqning maqsadi va vazifalari
- 1.4 Tabiatni xuquqiy muhofaza qilish tarixidan
- 1.5 Ekologik xuquqning o'ziga xos xususiyatlari
- 1.6 Ekologik xuquqning o'ziga xos printsiplari
- 1.7 Ekologik-xuquqiy mexanizm
- 1.8 Ekologik xuquqning tizimi.

Adabiyotlar: 2, 4, 8, 16, 18, 25, 29, 36, 45.

Tayanch iboralar: alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud, buferlik, kompleks, imperativ, protsessual, ekologik xuquq, ekologik monitoring, ekologik ekspertiza, ekologik siyosat, ekologik xuquqiy munosabatlar.

1.1 Ekologik xuquq predmet sifatida. Ko'pgina adabiyotlarda Ekologik xuquqning predmeti-ekologik munosabat, deb aytiladi. Lekin ekologik munosabat-tabiatni muhofaza qilish, atrof-muhitni sog'lomlashtirish, tabiiy tizimlarni qayta tiklash va tabiiy zaxiralardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan kishilarning harakat yoki harakatsizliklarini ifodalovchi barcha harakterdagi ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi.

Ushbu ijtimoiy munosabat xuquq me'yorlarida belgilangan tarzda amalga oshirilsa-yuridik xarakterdagi, faqatgina axloq-odob qoidalarida aks ettirilsa-ijtimoiy xarakterdagi, xalqaro aloqa qoidalarida aks ettirilsa-siyosiy harakterdagi ekologik munosabatlar deyish mumkin.

Ekologik xuquq esa faqatgina yuridik xarakterdagi ijtimoiy-ekologik munosabatlarni o'z predmeti qilib oladi. Chunki hamma odob-axloq yoki xalqaro aloqa qoidalari milliy qonunchilikda aks ettirilmasligi va u davlatning xuquqiy-ekologik boshqaruv asosi bo'lmasligi ham mumkin.

Keyingi vaqtlarda olimlar ekologik xuquqiy munosabatlarga tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir ijtimoiy munosabatlarni kiritish shart emas, degan fikrni olg'a surmoqdalar. Ular mustaqil xuquq soxalari-suv, yer, yer osti boyliklari, o'rmon xuquqlari predmeti bo'lib qolsin, demoqdalar.

Ammo atrof-muhitni xuquqiy jihatdan muhofaza qilishni tabiiy resurslardan oqilona foydalanishsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki inson bu boqiy dunyoda yashar ekan, u hayotiy zarur ehtiyojlarining deyarli barchasini tabiatdan oladi. Tabiat uni kiyintiradi, to'ydiradi, dam oldiradi va uni sog'lomlashtiradi. Masalan, inson atmosfera havosidan nafas olmay turib, suv ichmay turib, yerdan hosil yig'may turib, yerda yurmay turib yoki suvda cho'milmay turib yashay olmaydi. Shuning uchun ham insonning aksariyat (uni tug'ilishi bilan yuzaga keladigan tabiiy) xuquqlari aynan tabiat bilan bog'liqdir. U ma'lum darajada ushbu tabiiy

xuquqlardan foydalanishi tufayli atrof-muhitni ifloslantiradi va tabiiy resurslarni kamaytiradi. Lekin insonning bunday taʼsiri maʼlum darajada meʼyorlangan yoki cheklangan boʻlishi darkor. Aks holda u oʻzi yashayotgan atrof tabiiy muhit holatini aynan tabiiy xuquqlardan foydalanish imkonini bermaydigan tarzda buzib yuborishi mumkin. Undan tashqari, ekologik munosabat har qanday yer, suv, oʻrmonga oid munosabatlarni yagona ekologik tizimdagi munosabat deb qaraydi va unga kompleks tarzda yondashadi. Komplekslikni 1996 yil 26 aprelda Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori bilan tasdiqlangan maxsus ekologik davlat boshqaruvi-Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tomonidan amalga oshiriladi. Oʻzining nizomiga muvofiq Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiradi.

Xullas, Ekologik xuquqning predmeti-ekologik-xuquqiy munosabatlar, yaʼni atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va buzilgan tabiat komplekslarini qayta tiklashda yuzaga keladigan yuridik xarakterdagi ijtimoiy munosabatlar.

1.2 Ekologik xuquq tushunchasi. Ekologik xuquq bir paytning oʻzida ham yuridik fanlar, ham ekologik fanlar tizimida turuvchi mustaqil fan tarmogʻi hisoblanadi. Shuning uchun ham biz ekologik xuquqning fanlar oʻrtasida tutgan oʻrni va ular bilan uzviy bogʻliqligini aniqlab olishimiz talab etiladi.

Avvalambor, Ekologik xuquqning ekologik fanlar tizimidagi oʻrniga toʻxtalsak. Biz yuqorida aytib oʻtganimizdek, Ekologiyaning predmeti yagona ekologik tizimdagi ekologik oʻzgaruvchan organizmlar va ularning oʻzgaruvchan atrof tabiiy muhiti oʻrtasidagi munosabatidir. Ushbu munosabat tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, yuridik, umumiy (kompleks) va shunga oʻxshash koʻp qirrali harakterga ega boʻlishi mumkin. Ana shu harakterlarga qarab, ekologiya turli fan yoʻnalishlariga boʻlinib ketadi. Masalan, ijtimoiy harakterda-ijtimoiy ekologiya, inson ekologiyasi, oila ekologiyasi, mahalla ekologiyasi va h.k.; iqtisodiy harakterda-iqtisodiy ekologiya, tabiiy resurslardan foydalanish iqtisodi, makroiqtisodiy ekologiya, mikroiqtisodiy ekologiya va h.k.; yuridik harakterda-ekologik xuquq, xalqaro ekologiya xuquqi, tabiiy resurslardan foydalanish xuquqi, tabiatni muhofaza qilish xuquqi va h.k.

Yuqorida sanab oʻtilgan barcha ekologiyaga doir fan tarmoqlarining oʻziga xos obʼekti, predmeti, usullari, tatbiq qilish joyi va manbalari bor. Aks holda ular mustaqil fan sohasi sifatida eʼtirof etilmaydi.

Ekologik xuquq fan sifatida yuridik xarakterga ega boʻlgan kishilar oʻrtasidagi oʻzgaruvchan atrof tabiiy muhitga nisbatan yuzaga keladigan barcha munosabatlarni tadqiq qiladi. Tadqiq qilingan ushbu sohaga doir nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlashtirilgan va umumlashtirilgan tarzda taʼlim berish esa ekologik xuquq oʻquv predmetining maqsadi hisoblanadi.

Ekologik –xuquqiy bilimlar umumlashtirgan tarzda –Ekologik xuquq yoki ajratilgan tarzda-Tabiiy resurslardan foydalanish xuquqi, Xalqaro ekologik xuquq, Atrof-muhitni xuquqiy muhofaza qilish kabi bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining yuridik va ekologik yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarida Ekologik xuquqda xuquqiy ekologiyaga doir barcha bilimlarni umumlashtiruvchi o'quv predmeti sifatida o'qitish qabul qilingan.

Ekologik xuquq barcha ekologiyaga doir ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy me'yorlar orqali tartibga solishni o'zining predmeti qilib oladi. (A.Nigmatov, 2004, 36 b.)

Bizlarning fikrimizcha ekologiya emas balki tabiiy resurslar deyilsa maqsadga muvofiq bular edi. Shundan kelib chiqqan holda:

Ekologik xuquq barcha tabiiy resurslarga doir ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy me'yorlar orqali tartibga solishni o'zining predmeti qilib oladi.

U kishilarning tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhit holatini sog'lomlashtirish, tabiiy tizimlarni tiklashga doir xulq-atvor qoidalari va me'yorlarini yozma ravishda o'rnatadi, amalga tatbiq qiladi va uning muhofazasini ta'minlaydi. Boshqa hech qaysi bir ekologik yo'nalishdagi fan tarmoqlari bunday vazifani o'z oldiga qo'ymaydi. Masalan, Bioekologiya faqatgina o'simlik va hayvonot dunyosining o'zaro va ularni o'rab turuvchan atrof tabiiy muhiti bilan bo'ladigan munosabatni yoki o'zaro aloqadorlik qonuniyatini tadqiq qiladi. Unda inson faqatgina omil sifatida ishtirok etadi, xolos. Shunday qilib, Bioekologiya o'rganish ob'ekti «markazida» tirik organizmlar-o'simlik va hayvonot dunyosi turadi.

Ekologik xuquq boshqa ekologik fan tarmoqlari bilan bog'langan joyi bormi? Bor bo'lsa, ular nimalardan iborat, degan o'rinli savol tug'ilishi mumkin. Ha, bor albatta. Masalan, hozirgi zamon fan va texnikasida yuzaga kelayotgan inqilobiy o'zgarishlar biosfera (tirik organizmlar yashaydigan qobiq)dagi barcha jarayon va xodisalarni o'zgartirib yubormoqda. Hoh u ijobiy, hoh u salbiy ko'rinishda bo'lsin, oddiy mikroorganizmlardan tortib to yirik sut emizuvchilarning soni, ko'payishi, rivojlanishi inson faoliyatiga kundan-kunga ko'proq bog'lanib qolmoqda. Shuning uchun ham inson faoliyatini ekologik jihatdan boshqarish boshqa turdagi ekologik munosabat va aloqadorlikning mohiyatini belgilab beradi. Boshqarishning *zamonaviy usullaridan biri esa xuquqiy tartibga solishdir. Agarda biz ekologik xuquq me'yorlarini o'z vaqtida qabul qilib, ularni hayotga real tatbiq qilgan taqdirimizdagina, bioekologik, geoekologik va energiya almashinuvini me'yor holda kechuvini ta'minlay olamiz. Bu esa barcha turdagi tirik organizmlarning yashash muhiti-«uyi»ni saqlab qolish demakdir.*

Endi biz Ekologik xuquqning xuquq soxalari tizimidagi o'rnini ko'rib chiqamiz. Hammamizga ma'lumki, xuquqning asosiy maqsadi- ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy jihatdan tartibga solish. Tartibga solish funksiyasi o'ziga xuquqning qo'riqlash va tarbiyalash funksiyasini ham qamrab oladi. Ijtimoiy

munosabat deb shaxs-jamiyat-davlat o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarga aytamiz. Ushbu munosabat esa iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, ma'rifiy, mulkiy, shaxsiy, nomulkiy kabi o'nlab xarakterlarga ega bo'ladi. Aynan shu xarakterlar xuquq soxalarini ajratib olishga xizmat qiladi. Masalan, siyosiy xarakterda-xalqaro xuquq, inson xuquqi va h.k.; iqtisodiy xarakterda-moliya xuquqi, bank xuquqi, tadbirkorlik xuquqi va h.k.; ekologik xarakterda-ekologik xuquq, xalqaro ekologik xuquq va h.k.

Ekologik xuquq ekologik xarakterdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan xuquq soxasi xisoblanadi.

U Yer xuquqi, Suv xuquqi, Yer osti boyliklari xuquqi, O'rmon xuquqi kabi mustaqil xuquq soxalaridan farqli tabiiy unsurlarga (er, suv, yer osti boyliklari, o'simlik va xayvonot dunyosi, o'rmonlar) mustaqil tabiiy ob'ekt sifatida qaramaydi. Tabiiy unsurlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishning yagona ekologik tizimlarda turishi nuqtai nazaridan qaraydi. Shuning uchun ham Ekologik xuquq tabiiy ob'ektlarga nisbatan qaratilgan barcha ijtimoiy munosabatlarni tizimli tartibga solishni nazarda tutadi. Lekin ushbu maqsadga erishishni boshqa xuquq soxalari-Yer xuquqi, Suv xuquqi, O'rmon xuquqi, Yer osti boyliklari xuquqi, Jinoyat xuquqi, Fuqarolik xuquqi kabi fanlar bilan bog'langan va ulardan foydalangan tarzda amalga oshiradi. Misol tariqasida, Jinoyat xuquqida ekologik qonun me'yorlarini buzganlik uchun alohida jinoiy jazo sanksiyalari belgilangan bo'lib, ular orqali Ekologik xuquq o'zining «qo'riqlash» (oldini olish) funksiyasini amalga oshiradi. Yer xuquqi orqali esa u o'ta muhim ekologik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni alohida bir yer toifasiga-alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga ajratib oladi va ularda alohida bir xuquqiy holatni o'rnatadi.

1.3 Ekologik xuquqning maqsadi va vazifalari. XXI asrga kelib atrof muhit holatiga salbiy ta'sir etuvchilar-insonlarning turmush faoliyatini har tomonlama qayta ko'rib chiqishni taqoza etadi. Aks holda ushbu insonlarning noekologik turmush tarzi o'zining hayoti uchun zamin bo'lishi muqarrar.

Kishilar turmush tarzini ekologik xavfsizlikka tomon yo'naltirish uchun uning barcha iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy, xuquqiy faoliyatini ekologiyalashtirish talab etiladi. Optimist alarmizmchilarning kontseptsiyasiga qo'shilgan holda, faqatgina xuquqiy-demokratik davlat qurish va bozor iqtisodiyotini chinakamiga shakllantirish ekologik inqirozlarning oldini oladi, deyish mumkin. Unga qo'shimcha tarzda Oliy Majlisning II chaqiriq 9-sessiyasida Prezident I.A.Karimov tomonidan alohida ta'kidlab o'tilgan fuqarolik jamiyatini barcha davlatlarda o'rnatish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash tomon qo'yilgan katta qadam bo'ladi. Ushbu talablarni, avvalambor, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning ekologik –xuquqiy asosini yaratish, aholining xuquqiy ongi va madaniyatini ko'tarish, ekologik qonunchilikni hayotga keng tatbiq qilish orqali amalga oshirish mumkin.

O'zbekistonda Ekologik xuquqning maqsadi-davlatning barqaror rivojlanishi va fuqarolarning ekologik xavfsiz muhitda yashash xuquqini ta'minlash uchun tabiatni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni xuquqiy tartibga solish.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun Ekologik xuquq quyidagi vazifalarni bajarishni nazarda tutadi:

- ✓ aholining ekologik-xuquqiy ongi va madaniyatini ko'tarish;
- ✓ milliy ekologik xavfsizlikni ta'minlashning xuquqiy asosini yaratish;
- ✓ demokratik printsiplarga mos ravishda ekologik qonunchilikni takomillashtirish;
- ✓ ekologik-xuquqiy boshqaruvni yo'lga qo'yish;
- ✓ xuquqni muhofaza qilish organlarining ekologik faoliyatlarini aniqlash va kengaytirish hamda mukammal ekologik-xuquqiy nazorat tizimini yaratish;
- ✓ ekologik-xuquqiy mexanizmni ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish;
- ✓ ekologik xarakterlarni rag'batlantirish va ekologik xuquqbuzarlarga nisbatan javobgarlikni yuridik jixatdan rivojlantirish;
- ✓ har bir tabiiy ob'ekt va komplekslardan oqilona foydalanishning xuquqiy rejimini ekologik talablarga moslab borish;
- ✓ ekologik jixatdan nobop yoki buzilgan hududlarga aholini ijtimoiy muhofaza qiladigan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maqomini o'rnatish;
- ✓ ilg'or mamlakatlarning ijobiy hamda rivojlanmagan mamlakatlarning salbiy ekologik-xuquqiy tajribasini o'rganish;
- ✓ global ekologik tizimda atrof-muhitni muhofaza qilishning xalqaro xuquqiy va yagona kurraviy mexanizmini yaratish hamda uni milliy qonunchilikda keng ifoda etish;
- ✓ xalq, millat, elat va jamoalarning yagona inson sayyorasini xavfsiz holda saqlash javobgarligining xuquqiy bazasini yaratish;
- ✓ xalqaro miqyosida ekologik monitoring, nazorat, ekspertiza, ekologik protsessual masalalarni tezkorlik bilan hal qiluvchi organlarni yaratish va ularning faoliyatlarini ta'minlash.

Yuqorida sanab o'tilgan Ekologik xuquqning vazifalari real sharoit va holatga mos ravishda takomillashib borishi lozim. Lekin qo'yilgan maqsad yagona va o'zgarmasdir. Chunki hamma narsa inson va uning farovonligi uchun xizmat qilishi lozim. Farovon hayot faqatgina toza va xavfsiz atrof-muhitdagina amalga oshishini biz hammamiz Orol va Orol bo'yi misolida yaqqol tasavvur eta olamiz. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54, 55, 100-moddalarida aynan ushbu maqsad xuquqiy jixatdan bevosita ifoda etilgandir.

1.4 Tabiatni xuquqiy muhofaza qilish tarixi. Har bir fanning rivojlanish tarixi bo'lgani kabi jamiyatdagi ekologik munosabatlarning ham rivojlanish tarixi yoki taraqqiyot bosqichlari bor. Garchand ular ekologik munosabat yoki Ekologik xuquq deb nomlangan bo'lsa-da, lekin maqsad, aynan atrof tabiiy muhitni xuquqiy jixatdan muhofaza qilishga qaratilgan edi.

Tabiatni xuquqiy muhofaza qilish tarixini ko'pgina olim va mutaxassislar turlicha ifodalaydilar. Bir gurux o'zbek xuquqshunos olimlari tomonidan chop etilgan «Ekologik xuquq» darsligida O'zbekiston hududida ekologik-xuquqiy munosabatlar tarixini yaqin ikki asrga, taraqqiyot bosqichlarini esa keskin ravishda o'zgargan ijtimoiy-siyosiy xolatga bog'laydilar: sotsialistik tuzumgacha (1917-1924 yillargacha); sotsialistik tuzumda (1924-1990 yillarda); mustaqillik davri (1991 yildan buyon).

Rossiyalik olimlar ekologik-xuquqiy munosabat tarixiga turlicha yondashadilar. Masalan, professor V.V.Petrov tabiatni xuquqiy muhofaza qilishning tarixiy bosqichlarini ekologik munosabatlar qaysi bir xuquq soxalarining predmetiga kirganligiga qarab ajratadi: fuqaroviy-xuquqiy; yer-xuquqiy; yer va resurslar xuquqi; ekologik-xuquqiy.

V.V.Vedenin esa tabiatni xuquqiy muhofazalashning tarixi bosqichlarini Ekologik xuquqning maqsadi va vazifalariga ko'ra ajratadi: konservatsion; tabiiy resurslar; ekologik..

Yuqorida keltirilgan tabiatni xuquqiy muhofaza qilishning tarixiy bosqichlarini ajratishga turlicha yondashish tabiiy hol. Albatta, ular tarixiy bosqichlarni xuquqiy o'zgarishlar davrida bog'laydilar. Biz ham shunday qilishimiz mumkin edi. Lekin O'zbekiston hududidagi davlat va xuquq tarixi nuqtai nazaridan ekologik munosabatlar rivojlanish bosqichlariga qarash boshqa ilmiy asoslar zaminida tasniflashni talab etadi. Sababi, O'rta Osiyo davlatchilik tarixida yuz bergan XIX-XX asrdagi siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar doimo ham jamiyatning ekologik dunyoqarashlarini keskin ravishda va tubdan o'zgartirgani yo'q. Chunki chor Rossiyasining ham, sovet tuzumining ham maqsadi bitta edi-Turkiston o'lkasini tabiiy xom ashyo bazasi sifatida ushlab turish. Mustaqil O'zbekistonning rivojlanishida ham aynan tabiiy resurslardan atroflicha foydalanish niyati yo'q emas edi. Undan tashqari, tabiatni xuquqiy muhofaza qilish tarixi O'rta Osiyoda juda uzoq davlatchilik tarixiga borib taqaladi. Buni aslo inkor etib bo'lmaydi.

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston hududida tabiatni xuquqiy muhofaza qilishning tarixiy bosqichlarini keskin chegaralash kerak emas, aksincha, ularni ajratishda insonlarni tabiatga nisbatan qanday munosabat shaklida va davlatning ekologik siyosatiga bog'liqligi asosiy tasniflash mezonini bo'lishi maqsadga muvofiqdir:

1-bosqich. Kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan oddiy-iqtisodiy munosabat shaklidagi davri. Bu bosqich hozirgi O'zbekiston hududida yuzaga kelgan davlatchilik tarixidan boshlanib, to XIX asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Oddiy-iqtisodiy munosabat shaklidagi davrida ham yuridik kuchga ega bo'lgan, aynan tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan xuquqiy me'yorlar amal qilgan. Masalan, zardushtiylarning qadimgi Avesto kitobining Vandidod qismida atrof-muhitni muhofaza qilishning xuquqiy me'yorlari o'rnatilgan. Unda insonlar suv, tuproq, olov, umuman tabiat in'om etgan barcha narsalarni pok va bus-butun asrashga burchli ekanligi, yer, suv, havo, olovni asrash

qoidalarini buzgan kishilarga nisbatan 400 qamchi jazosi belgilanganligi aytilgan. Lekin Avestoda jazo sanktsiyasi tabiiy ob'ektlarni qirish yoki kamaytirishga ham qaratilgan edi. Suvni iflos qilgan yoki ov itini o'ldirgan kishi 10 ming ruxiyatni tetiklashtiradigan o'simlik bargini yig'ishi, 1000 echkamar va xuddi shu miqdorda suv qo'ng'izi yoki kasallik tarqatuvchi pashshalarni o'ldirishi orqali gunoxini yuvishi lozim bo'lgan.

Islom xuquqi, ya'ni fikx ilmining xuquqiy manbalari, xususan, Qur'oni karim va xadislarda xayvonlarni boqish, sug'orish va parvarish qilish har bir mumin musulmonning burchi qilib ko'rsatilgan. Kimki ushbu majburiyatni bajarmasa, u gonoxkor sanalib, jamoat tomonidan tanbexga uchragan va ularga do'zax azobida qiynalish javobgarligi o'rnatilgan. Ushbu xuquqiy manbalarga asoslanigan tarzda qoraxoniylar sulolasidan bo'lmish Abul Fazl Abbos 1041 yil 29 dekabr «Vorux farmoni»da ilk bor ekologik ko'rinishdagi manba yaratgan. Uning farmonida quyidagi ekologik me'yorlar bitilgan: «Har bir ovchi tirikchilik manbai bo'lgan ovga faqat bitta yoy o'qi bilan chiqishga majburdir. Bir o'q bilan ovlanadigan hayvon unga nasibadur. Nasibadan ortig'i esa unga makrukdir (xaromdir). Hayvonlarni bolalash paytida ovlamoq mumkin emas, jonivorning urg'ochisi, parrandaning modasini ov qilmoq mashnu'dir....», deyilgan.

Xulosa qilib aytganda, jamiyatning tabiatga nisbatan oddiy-iqtisodiy munosabat shakliga xos bo'lgan davrda ekologik munosabatlar umumiy tarzda ifodalangan va ko'pincha yuqori qatlam-shox, hokim va ulamolarning mulkini muhofazalashga qaratilgan. Undagi xuquqiy me'yorlar mahalliy ahamiyat kasb etib, tabiiy ob'ektlar «foydali» yoki «foydasiz» ga ajratilgan. Yagona ekologik tizimga xos xuquq va majburiyatlar hamda javobgarlik sanktsiyalari o'rnatilmagan. Bunday ekologik munosabat davri Yevropa xuquq me'yorlarini O'rta Osiyoga kirib kelish davrigacha xukm surgan.

2 –bosqich. Kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shakliga xos bo'lgan davr. Bu bosqich XIX asrning 70-yillaridan XX asrning 90-yillarigacha bo'lgan tarixiy davrni o'z ichiga oladi. O'quvchi bu davr keskin siyosiy-ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni o'zida mujassamlagan davr-ku, degan e'tirozlarni bildirishi mumkin. Lekin chor Rossiyasi tomonidan Turkiston o'lkasining bosib olinishi, 1917 yildan so'ng sotsialistik tuzumning o'rnatilishi va Konstitutsiyaviy me'yorlarning qabul qilinishi, 1960-80 yillarda bir qator ekologik qonunlarning yuzaga kelishi, Xorazm va Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi, so'ngra Turkiston avtonom respublikasi va O'zbekiston SSRdagi davlatlarning ekologik kontseptsiyasi hamda ularning ekologik siyosatlariga aytarli amaliy ta'sir etmadi. Chunki chor Rossiyasi davrida ham, Sovet tuzumida ham O'rta Osiyo arzon tabiiy xom ashyo o'lkasi bo'lib qolavergan. Albatta, bu davrda xuquq tizimi xalqaro andozalarga moslashtirildi, yangi turdagi va yo'nalishdagi ixtisoslashtirilgan qonunlar qabul qilindi, lekin tabiat va jamiyat o'rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli qanday bo'lsa shunday qoldi, ya'ni aytarlicha o'zgargani yo'q. Paxta yakkahokimligi, uran, volfram, molibden, tilla konlarining pala-partish ishlatilishi, rekultivatsiya va melioratsiya choralarni keng miqyosda olib bormaslik-Orol va Orol bo'yi, Uchquduq-Kokpotos, Uzun-Sariosiyo, Mirzacho'l-Jizzax cho'li,

Navoiy-Gazli ekologik inqirozli hududlarni yuzaga keltirdi. Ushbu tarixiy davr bizlarga saboq bo'lishi hamda jamiyat va tabiat o'rtasida iqtisodiy munosabat shaklining qayta yuzaga kelishiga aslo yo'l qo'ymasligimizga chaqiradi.

3 –bosqich. Iqtisodiydan iqtisodiy-ekologik munosabat shakliga o'tishga xos bo'lgan davr. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi uning ekologik kontseptsiyasi va ekologik siyosatining yangilanish davri. Bu bosqich aslida Ekologik xuquq jihatidan 1990 yil 20 iyunda qabul qilingan Yer to'g'risidagi qonundan boshlandi. Unda respublikamiz yer kengligi o'zbek xalqining xoxish-irodasiga qarab tasarruf qilinishi, egallanishi va undan foydalanishining ilk suveren xuquqi belgilandi. O'zbekiston Respublikasi mustaqil Konstitutsiyasi bilan bir paytda 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonuni davlatimizning atrof tabiiy muhitga bo'lgan dunyoqarashini belgiladi. Keyingi 13 yillikda qabul qilingan o'nlab ixtisoslashtirilgan va yuzlab umumlashtirilgan ekologik qonun va qonun osti xujjatlarning qabul qilinishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Orol bo'yi hududida yiliga 20-30 ming gektar suvi qochgan sho'rli yerlarning fitomeliyoratsiya qilinishi (o'simlik dunyosi bilan qoplanishi), Orol bo'yi Tursunzoda alyumin zavodidan chiqayotgan chiqitlarning xalqaro me'yorlar orqali tartibga solinishi, toza ekologik maxsulot chiqarishning xuquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi, davlatning ekologik boshqaruv va nazorat tizimining yuzaga kelishi buning amaliy misoli bo'la oladi.

Hozirgi bosqichda asosiy ekologik muammolardan biri ekologik-xuquqiy mexanizmning to'la shakllanmaganligidadir. 3-bosqich davri endi boshlanyapti. Ushbu davr jamiyatning tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shaklidan iqtisodiy-ekologik munosabat shakliga o'tish davri bo'lmog'i kerak. Zero, endilikda o'zbek xalqining azaliy orzusi – o'z tabiiy boyliklariga nisbatan egalik xuquqi yuzaga keldi. Inson xuquqi va davlat xavfsizligi elementlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsizlikni ta'minlash kelajakda o'zimizga bog'liqdir.

1.5 Ekologik xuquqning o'ziga xos xususiyatlari. Ekologik xuquq mustaqil xuquq soxasi sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular quyidagi xususiyatlardan iborat:

- *mustaqil ob'ekti-ekologik tizimlarda turuvchi tabiiy boyliklar, zaxiralar va ularning komplekslari;*
- *ixtisoslashtirilgan xuquq manbalarining mavjudligi-tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun va shu kabilar;*
- *mustaqil predmeti-ekologik-xuquqiy munosabatlar;*
- *mustaqil printsiplari-yo'naltiruvchi qoidalarining mavjudligi;*
- *o'ziga xos tadqiq qilish va boshqarish usullari-kompleks tizimli yondashish va x.k.;*

- *ekologik me'yor, qoida va xuquqiy mexanizmning tatbiq qilish joyining mavjudligi.*

Ekologik –xuquqiy munosabatlarni tartibga solishda mazkur fan soxasi quyidagi tamoyillarga amal qiladi:

- **Ekologik-xuquqiy tadqiq qilish, ta'lim berish va tartibga solishda tizimli yondashuvning majburiyligi.** Ya'ni yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni xuquqiy jixatdan tashkil etishda uni yer osti boyliklari, suv, havo, barcha tirik organizmlar bilan uzviy bog'lagan holda olib borish.
- **Tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlarini uyg'unlashtirish zaruriyati.** Ya'ni resurslarni qayta tiklanish va tashqi ta'sirlarga qarshi turish (buferlik) qobiliyatini inobatga olgan holda foydalanishning eng yuqori ko'rsatkichlarini o'rnatish.
- **Mahalliy va milliy qonunchilik me'yorlarini xalqaro xuquq me'yorlariga moslashtirish zaruriyati.** Ya'ni mahalliy (tuman, shahar, viloyat) ekologik xavfsizlikni xuquqiy ta'minlash davlat (qo'shni tuman, shahar, viloyat) regional (qo'shni davlatlar) va global (xalqaro hamjamiyat) miqyosidagi ekologik xavfsizlikni xuquqiy ta'minlash orqaligina amalga oshirish mumkinligi.
- **Ekologik xavfsizlik darajasining xuquqiy ta'minlanish darajasi davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liqligi.** Ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy baquvvat va ekologik madaniyati yuqori bo'lgan davlatdagina ekologik qonunlarni hayotga tatbiq qilish mexanizmini to'laqonli ishlatish imkoniyatining vujudga kelishi.

Yuqorida sanab o'tilgan Ekologik xuquqning o'ziga xos jixatlari shaxs-jamiyat-davlat-davlatlarning ekologik munosabatlarini xuquqiy tartibga solish imkoniyatini beradi. Quyida ko'rib chiqiladigan har bir mavzuning yoritilishida aynan ushbu «o'ziga xoslik» inobatga olinadi.

1.6 Ekologik xuquqning o'ziga xos printsiplari.

«Printsip» so'zi lotin tilida pricipium-asos, boshlash qoidasi degan ma'noni anglatib, u ijtimoiy fanlarda har bir harakat yoki faolitning asosi yoki yo'naltiruvchi qoidasi deb yuritiladi.

Ekologik xuquqning printsiplari-ekologik munosabatlarni xuquqiy jixatdan tartibga solishda amal qilinuvchi yoki yo'naltiruvchi qoidalar. Ushbu yo'naltiruvchi qoidalar xuquqshunoslikka oid printsiplarni umumiy ekologik printsiplar bilan uyg'unlashtirgan holda tuzilgan bo'ladi. Ular davlatlarning milliy xuquq manbalarida va xalqaro xuquq me'yorlarida aks ettiriladi. Biz, avvalambor, O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosatidan kelib chiqqan tarzda namoyon bo'ladigan milliy ekologik xuquq printsiplarini ko'rib chiqamiz.

1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunining 4-moddasida milliy ekologik printsiplar aks ettirilgan. Unga binoan tabiatni muhofaza qilish maqsadida davlat hokimiyati,

mahalliy hokimiyat, vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fermer va kooperativ xo'jaliklar, shuningdek, ayrim shaxslar xo'jalik, boshqaruv hamda boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida quyidagi qoidalarga amal qilishlari shart:

1) *Insonning yashash muhiti bo'lmish biosfera va ekologik tizimlarni saqlab qolish, odamlarning ekologik jihatdan xavfsizligini inson va uning kelgusi avlodlari genetik fondi xaqida 'gamxo'rlik qilish.*

Albatta, bu modda Qonunlar printsip sifatida lo'nda va aniq aks ettirilmagan. Biosfera-tirik organizmlar tarqalgan qobiq yoki ularning yashash muhitini o'zida qamrab olgan atmosferaning pastki, butun gidrosfera va litosferaning yuqori qismi. Lekin butun biosfera insonlarning yashash muhiti hisoblanmaydi. Chunki havoda, suvda yoki yer ostida insonlar yashamaydilar yoki uzoq muddat yashay olmaydilar. Ularda boshqa turdagi tirik organizmlar istiqomat qiladi. Shuning uchun ham ushbu printsipni ifodalashda insonlarning atrof tabiiy muhiti-biosferani va undagi ekologik tizimlarni saqlab qolish, desak to'g'riroq bo'lardi. Davlat va xuquq nazariyasining printsiplari aniq va lo'nda qilib berilgan-ob'ektivlik, tarixiylik, mantiqiylik, ijtimoiy yondashish, milliy va mahalliy xususiyatlarni hisobga olish. Biz ham xuddi ana shunday yozma ifoda etish qoidalarini inobatga olgan tarzda Ekologik xuquq printsiplarini aks ettirishga urinib ko'ramiz.

Birinchi ifoda etilayotgan xuquqiy-ekologik printsip –«Biosfera va undagi ekologik tizimlar insonlarning ekologik xavfsizligi bilan uzviy bog'langandir». Ya'ni tirik organizmlar yashaydigan muhitda kechayotgan barcha xodisa va jarayonlar inson xayoti bilan uzviy bog'langan. Shuning uchun ham ularni muhofaza qilish kishilarning ekologik jihatdan xavfsiz hayot kechirishlari manbai hisoblanadi.

2) *Fuqarolarning xayoti uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish xuquqini ta'minlash, barcha turdagi ta'lim muassasalarida ekologiya o'quvining majburiyligi.*

Ushbu ekologik printsipni ikki qismga ajratib olish maqsadga muvofiqdir. Birinchisi-«Fuqarolarning ekologik xavfsiz muhitda yashash xuquqini ta'minlash», ya'ni inson bu dunyoga kelar ekan, u toza suvdan ichish, toza havodan nafas olish, go'zal tabiat qo'ynida xordiq chiqarish, o'zi uchun zarur bo'lgan tabiat ne'matlaridan foydalanish xuquqiga ega. Fuqarolarning ushbu tabiiy xuquqlari 1948 yil 10 dekabrda BMT tomonidan qabul qilingan va 1992 yildan buyon mustaqil O'zbekiston uchun ham majburiy bo'lgan «Inson xuquqlari umumjahon deklaratsiyasi»ning 25-moddasiga mos tushadi.

Ikkinchisi-«Ta'lim tizimida ekologik o'quvning majburiyligi», ya'ni qaerda o'qitish joriy qilingan bo'lsa (bog'chadan tortib to malaka oshirishgacha), usha yerda ekologik o'quvni tashkillashtirish shartdir. Afsuski, ushbu majburiy xuquqiy me'yor 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan Ta'lim to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida o'z aksini topmagan.

3) Jamiyatning ekologiya, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini ilmiy asoslangan holda uyg'unlashtirish. Ya'ni tabiatga qaratilgan hamma iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlar ekologik nuqtai nazardan qaralishi hamda ilm-fan yutuqlari bilan qurollanishi zarurdir. 2003 yil O'zbekistonda «Obod mahalla yili» deb e'lon qilindi, O'zbek millatiga xos bo'lgan ushbu ijtimoiy-iqtisodiy tadbirning maxsus dasturida «Mahallada ekologik, salomatlik va sanitar tadbirlar» alohida band qilib ko'rsatilgan. Chunki har qanday ekologiyalashtirilgan harakat kelajakda, albatta, o'z maxsulini beradi. Ekologik manifestdan «Ekologiyalashtirilgan tadbirlar iqtisodlashtirilgandir», degan iborani bu yerda keltirish ayni muddaodir.

4) *Tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun xaq to'lash va umumiy asoslarda foydalanganlik uchun xaq to'lamaslik..*

Mazkur ekologik printsip ko'pgina mamlakatlarning Ekologik xuquqda umumiy tarzda «Tabiatdan maxsus foydalanishning pullik va umumiy foydalanishning pulsiz tizimi» deb yuritiladi. Bu degan so'z, agarda shaxs biron-bir xo'jalik va boshqa maqsadlarni ko'zlab yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, o'simlik va xayvonot dunyosidan maxsus ruxsatnomalar asosida foydalanar ekan, ular 1997 yil 24 aprelda qabul qilingan Soliq kodeksiga binoan yer, suv, yer osti tabiiy boyliklaridan foydalanganliklari uchun xaq va ekologik soliqlarni to'lashga majburlar. Lekin umumdavlat, umuminsoniy qadriyatlarni ifoda etuvchi har qanday tabiatdan foydalanish xuquqi soliq va to'lovlardan ozod qilinadi. Undan tashqari, ijtimoiy adolat printsipiga muvofiq, ayrim shaxslar va aholining ijtimoiy muhofazaga muxtoj qatlami ekologik to'lov va soliqlardan ozod qilinadilar.

5) *Ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyligi.*

«Ekologik ekspertizaning majburiyligi» printsipi Ekologik ekspertiza to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 2000 yil 25 may qonunida o'z aksini topdi. Mazkur Qonunning 13-moddasiga binoan barcha rejalashtirilgan va amalga oshirilayotgan xo'jalik hamda boshqa xil inson faoliyati ekologik talablarga mosligini aniqlash maqsadida mutaxassis yoki mutaxassislar tomonidan xulosalaniladi. ekspertiza shaxslarni noekologik faoliyat turini taqiqlash maqsadida olib boriladi.

6) *Tabiatdan oqilona foydalanishni va tabiatni muhofaza qilishni rag'batlantirish.*

«Ekologik faoliyatni rag'batlantirish» printsipi ko'pgina ekologik qonunchilik manbalarida aks ettirilgan bo'lib, u tuproq unumdorligini saqlash, suvlarni tozalash, kamchiqitli texnologiyalarni qo'llash, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni xuquqiy maqomiga mos ravishda ushlab turish, ekologik toza maxsulotlarni chiqarish kabi faoliyat turini olib borayotgan yuridik va jismoniy shaxslarni turli ekologik yo'nalishdagi soliqlardan ozod qilish, ularga imtiyozli kreditlar berish va aksiz to'lovlarni kamaytirish kabi ijobiy oqibatlarini keltirib chiqarish. Masalan, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 37-moddasiga binoan atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan barcha tadbirlar davlat tomonidan rag'batlantiriladi. Bizningcha, juda yaxshi bo'lar edi, agarda ushbu moddadagi me'yorlarni barcha qonun xujjatlarida aniq qilib ifoda etilsa.

7) *Tabiiy resurslarni tiklash zarurligi, atrof tabiiy muhit va inson sixat-salomatligi uchun zararli, tiklab bo'lmis oqibatlariga yo'l qo'ymaslik.*

«Noekologik faoliyatga yo'l kuymaslik» printsipli Konstitutsiyamizning 55-moddasida aks ettirilgan bo'lib, uni bajarish davlat zimmasiga yuklatilgan, chunki O'zbekiston Respublikasida davlat o'zining vakolatlangan organlari orqali barcha turdagi organlar va shaxslarning faoliyatlari ekologik talablarga mosligini nazorat qiladi, qonunbuzarlarga nisbatan salbiy yuridik oqibatlarni keltirib chiqarishini ta'minlaydi. Kelajakda esa davlat uni bosqichma-bosqich mahalliy idoralarga va nodavlat tashkilotlarga o'tkazishni mo'ljallamoqda.

8) *Tabiatni muhofaza qilish vazifalarini hal etishda oshkoralik.*

«Ekologik faoliyat oshkoraligi» printsipli demokratik davlat ko'rayotgan va fuqarolik jamiyatini o'rnatayotgan O'zbekiston juda muhim ekologik qoida hisoblanadi. Chunki fuqarolarning ekologik xuquqlarini ta'minlash asosan ularning atrof tabiiy muhiti xaqidagi axborotlarni olish imkoniyati bilan belgilanadi. Bu o'rinda tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasining yillik hisobotini nafaqat rus tilida, balki davlat tilida ham chop eish va keng ommaga tarqatish ushbu printsiplni amalga oshirishning amaliy choralaridan biri hisoblanadi. Aks holda, atrof tabiiy muhit xaqida xaqqoniy ma'lumotga ega bo'lmagan shaxs uni saqlab qolish haqida o'ylab ham ko'rmaydi.

9) *Tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, regional va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish.*

«Milliy, regional va global ekologik manfaatlar birligi» printsipli umumiy ekologik printsiptan kelib chiqqan bo'lib, tabiatda ketayotgan barcha jarayonlar va hodisalar hech qanday ma'muriy chegaralarga bo'ysunmaydi. Shuning uchun ham milliy ekologik qonunchilikka xalqaro ekologik me'yorlarni implementatsiya (tatbiq) qilish zarurdir. Hech qachon atmosfera havosiga chiqazilayotgan is gazi shu yerda muallaq holda turib qolmaydi, balki qo'shni davlat va xalqaro hamjamiyatga xavf to'g'iradi. Orol muammosi ana shu tariqa global muammoga aylangandir.

10) *Tabiatni muhofaza qilish qonunlari talablarini buzganlik uchun javobgar bo'lish.*

«Ekologik javobgarlikning muqarrarligi» printsipli ekologik xuquqbuzarlarga nisbatan (hoh u tabiatni muhofaza qilish, hoh u tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'ladimi), albatta, salbiy yuridik okibatlarini keltirib chikarish lozim. Shuning uchun ham Jinoyat kodeksining 4 bo'limi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi 8 bobida ekologik qonunbuzarliklar uchun maxsus ravishda sanksiyalar ko'rsatilgan. Fuqarolik va Mehnat kodekslarida ham ushbu qoidabuzarlik sanksiyalari aniqlashtirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

SHuni alohida ta'kidlab o'tish zarurki, yuqorida sanab o'tilgan Ekologik xuquqning 10 ta printsipli davlat tomonidan o'rnatilgan bo'lib, u umummajburiy kuchga ega va barcha qonun xujjatlarida o'z aksini topishi shart.

1.7. Ekologik-xuquqiy mexanizmi. Qonun qabul qilindi va tegishli me‘yoriy xujjatlar yuzaga keldi, degan so‘z, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishdagi barcha ijtimoiy munosabatlar tartibga solindi va oqibatda ekologik xavfsizlik yaratildi, degani emas. Uning uchun juda keng qamrovli va o‘ta serxarajat masalani hal qilish kerak bo‘ladi, ya‘ni ekologik-xuquqiy mexanizmni yaratish talab etiladi.

Mexanizm-grekchada “mechane” –qurol, qurilma degan ma‘noni anglatib, u biron-bir harakatni bajarish uchun zarur bo‘lgan uzviy bog‘langan qismlar tizimidir.

Ekologik-xuquqiy mexanizm-ekologik munosabatlarning xuquqiy jixatdan tartibga solinishini ta‘minlovchi qismlar (zvenolar) tizimi.

Qismlar yig‘inidisi emas, aynan qismlar tizimidir. Masalan, avtomobilni me‘yorl holdagi harakatini ta‘minlash uchun uning elektr, yog‘lash, yonish, yurish kabi bir qator qismlarini bir me‘yorda va bir paytning o‘zida ishlashini ta‘minlash talab etiladi. Aks holda avtomobil “xavfli mashina” yoki “quruq temir” ga aylanadi.

Ekologik xuquqda ham ekologik xuquqiy me‘yorlar “tishsiz qonunlar”ga aylanmasligi va kishilar tomonidan inson etilmasligi (“xuquqiy negilizm”) uchun ekologik-xuquqiy mexanizm yaratiladi.

Ekologik-xuquqiy mexanizm muayyan davlatning ekologik siyosatiga, ekologik dunyoqarashiga, qurilish va boshqarish shakliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqdir. “Bizning pirovard maqsadimiz, -degan edi Prezidentimiz I.Karimov, - ijtimoiy yo‘naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo‘lgan kuchli demokratik davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir”. Ekologik munosabatlarni xuquqiy tartibga solish mexanizmi O‘zbekistonda aynan ana shu tamoyillarni inobatga olgan tarzda tuzilishi va unga monand ravishda harakat qilishi, maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Ekologik munosabatlarni xuquqiy tartibga solish unga xuquqiy ta‘sir etish, uni amalga oshirish, takomillashtirish va rivojlantirish orqaligina olib boriladi. Chunki zamon o‘zgargan sari odamlar ham o‘zgarib boradilar, atrof tabiiy muhit ham o‘z “o‘zgaruvchanlik” xususiyatini yo‘qotib qo‘ymaydi.

Ekologik-xuquqiy mexanizm zanjirining “xalqa”lari quyidagilardan iborat:

- 1) *Ekologik xavfsizlikni ta‘minlovchi konstitutsiyaviy me‘yorlarni o‘rnatish va ekologiyalashtirilgan qonunlarni qabul qilish;*
- 2) *Ekologik qonunlar ijrosini ta‘minlovchi qonun osti me‘yoriy xujjatlarni tezkor ravishda ishlab chiqish;*
- 3) *Kafillik me‘yorlarini yaratish;*
- 4) *Ekologik-xuquqiy munosabatlarni tashkillashtirish;*

Ekologik xavfsizlikni ta‘minlovchi konstitutsiyaviy me‘yorlar-qat‘iy (imperativ) me‘yorlardan iborat bo‘lib, Konstitutsiyamizning 50,54,55,100-moddalarida aks ettirilgan. Ular bozor iqtisodiyotiga o‘tib borayotgan mamlakatimizning ekologik siyosatini mujassamlashtirgan tarzda ifodalaydi.

Ekologik xavfsizlik esa kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondira oladigan toza, sog'lom va qulay atrof tabiiy muhit holatidir.

Ekologiyalashtirilgan qonunlarni qabul qilish, Konstitutsiyada belgilangan imperativ me'yorlarni kengaytirilgan tarzda ekologik qonunlarda ifodalash. Ushbu me'yor va qoidalar "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"ni qonunda yaqqol ifoda etilgan bo'lib, ular to'rt ko'rinishdagi me'yorlardan iborat: printsip, birlamchi, imperativ, kafillik.

Ekologiyalashtirilgan printsip me'yorlar- Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 4-moddasida ifoda etilgan. Ular ekologik munosabatlarni qanday qoidalar asosida xuquqiy tartibga solish kerakligini ko'rsatadi.

Ekologiyalashtirilgan birlamchi me'yorlar-tabiat unsurlari-er, suv, yer osti boyliklari, atmosfera havosi, o'simlik va xayvonot dunyosini, birinchi navbatda, davlat-jamoa-fuqarolarning qaysi bir xayotiy ehtiyojlarini qondirish uchun yo'naltirilishi kerakligini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 8-moddasiga binoan yerlar birinchi navbatda qishloq xo'jaligi maqsadlarida ishlatilishi kerak. Chunki yer, xususan, tuproq fuqarolarning ozuqa-ovqatga bo'lgan birlamchi talabini qondiradi. Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning 21-moddasiga binoan esa suv, avvalambor, aholining ichimlik suvga bo'lgan extiyojlarini qondirish uchun xizmat qilishi lozim. «O'rmon to'g'risida»gi qonun esa o'rmonlarga, birinchi navbatda, ekologik xavfsizlikni ta'minlash manbai sifatida qaraydi.

Ekologiyalashtirilgan imperativ me'yorlar-kishilarni o'rab turuvchi atrof tabiiy muhitga ta'sir etuvchi barcha harakat yoki harakatsizliklarni qat'iy me'yorlab qo'yadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi «CHiqindilar to'g'risida»gi qonunning 19-22 moddalarida chiqindilar (ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish jarayonida xom ashyo, materiallar, homaki maxsulotlar, boshqa buyumlar yoki maxsulotlarning hosil bo'lgan qoldiqlari, shuningdek, o'zining iste'mol xususiyatlarini yo'qotgan tovarlar) ekologik-sertifikatsiyalanishi, ularni tashish, olib kirish, saqlash va ko'mib tashlashga doir talablar qat'iy belgilangan. Bu belgilangan me'yorlar hamma uchun majburiy-imperativ talablar hisoblanadi.

Ekologiyalashtirilgan kafillik me'yorlar-imperativ me'yorlarning bajarilishini ta'minlovchi me'yorlar va qoidalar. Kafillik me'yorlarini yaratish ekologiyalashtirilgan qonun xujjatlarining amal qilishini ta'minlashdan iborat. Ular iqtisodiy, ijtimoiy, ma'rifiy-madaniy, sanitar-gigienik nazoratning yuridik jihatdan ta'sir etuvchi yo'lni ko'rsatadi. Ushbu ta'sir etish yo'li protsessual xuquq me'yorlarida rag'batlantiruvchi yoki jazolovchi choralarni qo'llashda, xuquqbuzarlarga nisbatan iqtisodiy, ma'naviy va moddiy noqulayliklarni keltirib chiqarishda namoyon bo'ladi.

Ekologik-xuquqiy munosabatlarni tashkillashtirishda davlat va uning organlari nodavlat tashkilotlar, o'zini o'zi boshqaruv idoralari, yuridik va jismoniy shaxslar hamda ular o'rtasida yuzaga keladigan, yagona ekologik maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan harakatlarini muvofiqlashtirishga qaratiladi.

Masalan, shaharsozlikda uy-joy va kommunal xizmat ko'rsatish shoxobchalarini yaratish muayyan darajada ekologik xavfsizlik talablarini bajarish orqali olib boriladi. Bu talablar hamma xo'jalik yurituvchi hamda boshqa faoliyat olib boruvchi korxonalar, tashkilot, muassasa va shaxslardan yagona maqsad sari o'z rejalarini tuzish va ularni tatbiq qilishga undaydi. Aks holda shahar aholisining hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyati bo'lmaydi. Shaharlarda yangi uy-joy massivlarini ko'klamzorlashtirish nafaqat daraxt yoki buta ko'chatlarini yetishtiruvchilardan, balki suvchilardan ham, jamoat xavfsizligini ta'minlovchilardan ham, va hattoki, fuqarolarni ekologik ongi hamda madaniyatiga ta'sir etuvchi mutaxassislardan ham hamjamiyatlikni, ularning bir paytda va o'zaro kelishilgan tarzda harakat kilishlarini talab etadi. Bu esa yagona ekologik-xuquqiy mexanizmning ajralmas qalkalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

1.8. Ekologik-xuquqning tizimi. Ekologik xuquqning tizimini ta'riflashdan avval «tizim» so'ziga aniqlik kiritib olishni lozim deb bilamiz. Tizimlar nazariyasi tadqiqot doirasida umumilliy hisoblanib, uning mavjudligi uchun va mantiq-metodologik apparat va umumlashgan model ishlab chiqildi. Tizimlar nazariyasining asoschisi A. A. Bagdanov (1873-1926) hisoblanib (yunoncha tecton-quruvchi), XX asr boshlarida asosiy printsiplarni ifodalagan va uni tektologiya deb atagan. G'arb adabiyotlarida umumiy tizimlar nazariyasining muallifi sifatida, biolog L.Fon Bertalanfi (1937) tan olingan. (Muradov Sh.O. va boshqalar, 2004.)

Tizim- bu o'zaro aloqada va munosabatda bo'lgan bir qancha elementlardan iborat bo'lib, kamida bitta yangi xususiyati bilan tavsiflanadigan o'ziga xos bir butunlikni ifodalaydi.

Ekologik xuquqning tizimi-ekologik xuquqning tadqiq qilish yoki ta'lim berish qonuniyatlariga asoslangan tarzda ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi uning qismlari va institutlarini ma'lum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.

Ekologik xuquqning tizimi fan tariqasida alohida, o'quv predmeti sifatida alohida bir qismlarga va institutlarga ajratilishi mumkin. Chunki fanda tizimlash ekologik-xuquqiy tadqiq qilish qonuniyatlari asosida, ta'limda esa o'qitish qonuniyatlari asosida tuziladi.

Ekologik xuquqning tizimi ko'pgina xuquqshunos olimlar tomonidan ikki qismga ajratish orqali tuziladi-umumiy va maxsus qism. Lekin xuquqshunoslikda xuquq sohasi tizimini uch qismga-umumiy, alohida, maxsus ajratish ham bor. Biz bu amaliy tajribadan foydalangan holda Ekologik xuquqni uch qismga ajratishni maqsadga muvofiq deb bilamiz (1-rasm). Birinchidan-Ekologik xuquqning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ta'lim berishda tizimli yondashuv va mahalliy-milliy-xalqaro xuquq me'yorlarini moslashtirish yoki uyg'unlashtirish zarurligi. Bu degani O'zbekistonda ekologik munosabatlarni tartibga solish hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun regional va global xuquqiy-ekologik munosabatlarni amalga oshirish. Aks holda biz bu ezgu niyatlarimizga erisha olmaymiz, zero

qushnilarning noekologik munosabatlari bizning ekologik munosabatlarga bevosita taʼsir etadi. Yangi «Barqaror rivojlanish kontseptsiyasi» aynan ekologik globallashtirish yoʻlini targʻib etmoqda.

Ikkinchidan-Ekologik xuquqning alohida qismi alohida bir tabiiy obʼektlar boʻyicha ekologik - xuquqiy munosabatlarni tartibga solish masalalarini koʻrib chiqadi. Xalqaro ekologik masalalar yoki ilgʻor «ekologiyalashtirilgan» mamlakatlarning tajribasini bilmay va solishtirmay turib, taʼlim jarayonini zamon talabiga mos ravishda amalga oshirildi, deb aytolmaymiz.

Uchinchidan-xalqaro ekologik xuquqni aynan milliy ekologik xuquq nuqtai nazaridan qarash va aynan ekolog-xuquqshunoslar tomonidan oʻqitilishi mantiqan toʻgʻri boʻlsa kerak.

Xuquqiy tizim goʻyoki «uy» ga oʻxshaydi. Uning «ustunlari» -qismlari boʻlsa, institutlari-terilgan «gʻishtlari»dir. Ekologik xuquq ikki ustundan koʻra uch ustunda tursa, «mustahkam» va turli «ofatlarga bardoshli» boʻladi, deb oʻylaymiz.

Yuqorida keltirilgan dalillar asoslangan holda, biz ekologik xuquqni uch qismga ajratib olamiz-umumiy, alohida va maxsus qismlar.

Ekologik xuquqning umumiy qismi-Ekologik xuquqning umumnazariy asoslarini tadqiq qiluvchi va taʼlim beruvchi institutlarining maʼlum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.

Umumiy qism umumiy ekologiya va xuquqshunoslikning umumeʼtirof etilgan masalalaridan boshlanib, ekologik javobgarlikka boʻlgan institutlarni oʻz ichiga oladi. Ushbu institutlar qolgan ikki qism uchun nazariy asos boʻla oladi.

Ekologik xuquqning alohida qismi mazkur xuquq sohasi obʼektlarini alohida-alohida tadqiq qiluvchi va taʼlim beruvchi institutlarining maʼlum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.

Bu institutlarning tarkibi va uning joylashish tartibi ekologik xuquq obʼektlarini qay darajada va nimalarga asosan guruhlashtirishga bogʻliqdir.

Ekologik xuquqning maxsus qismi ayrim davlatlarda va xalqaro ekologik xuquqda ekologik munosabatlarning tartibga solinishiga doir institutlarining maʼlum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.
--

Bu oʻrinda, avvalambor, umumiylikdan xususiylikka tomon borish printsipligiga amal qilgan holda Ekologik xuquq institutlaridan ayrim mamlakatlarning Ekologik xuquq institutlariga tomon borish yoki toʻxtalib oʻtish oʻrinli, deb oʻylaymiz.

EKOLOGIK XUQUONING TIZIMI

Umumiy qism	Alohida qism	Maxsus qism
<ul style="list-style-type: none"> • Ekologiya va ekologik qarashlar • Ekologik xukuk: tushunchasi, rivojlanish tarixi • Ekologik xukuk predmeti va printsiplari • Ekologik munosabat mazmuni va mohiyati • Ekologik xuquq manbalari • Ekologik boshqaruv • Tabiiy obektlarga nisbatan mulk xuquqi • Tabiiy resurslardan foydalanish xuquqi, ekologik kadastr, nazorat va ekspertiza • Ekologik javobgarlik 	<ul style="list-style-type: none"> • Suvni muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik-xuquqiy jixatlari • Yerni muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik-xuquqiy jixatlari • Atmosfera havosini muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik xuquqiy jixatlari • O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik xuquqiy jixatlari • O'rmonlarni muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik xuquqiy jixatlari • Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik xuquqiy jixatlari • Yer osti boyliklarini muhofaza qilish va undan foydalanishning ekologik-xuquqiy jixatlari • Antropogen o'zgargan hududlarda atrof muhitni muhofaza qilishning xuquqiy tartibi • Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning xuquqiy rejimi 	<ul style="list-style-type: none"> • Xalqaro ekologik muammolar va ularning xuquqiy yechimini topish zarurati • Xalqaro ekologik xuquqiy munosabatlar: <ul style="list-style-type: none"> - ob'ekti - predmeti - usullari - sub'ektlari - printsiplari • Xalqaro ekologik munosabat sub'ektlarining xuquq va majburiyatlari • Xalqaro ekologik xuquqning manbalari • Xalqaro ekologik tashkilotlar • Xalqaro ekologiya xuquqi ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish tartibi • Xalqaro ekologik javobgarlik • Ayrim davlatlarning ekologik xuquqi

1-rasm Ekologik xuquqning tizimlari

Nazorat savollari

1. Ekologik xuquqning predmetini aytib bering?
2. Yerga oid qanday munosabatlar Ekologik xuquqning predmetiga kiradi?
3. Ekologik xuquq qaysi fanlar tarmog'iga kiradi?
4. Ekologik xuquqning xuquq fanlari bilan qanday aloqasi bor?
5. Ekologik xuquqning maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
6. O'zbekistonda Ekologik xuquqning maqsadi nimadan iborat?
7. Ekologik xuquqning o'ziga xos jixatlarini sanab o'ting?
8. Tabiatni xuquqiy muhofaza qilish tarixida qanday bosqichlar bor?
9. Ekologik xuquqning printsipi deganda nimani tushunasiz?
10. Ekologik xuquqning qanday yo'naltiruvchi qoidalarini bilasiz?
11. Ekologik javobgarlikning muqarrarligi deganda nimani tushunasiz?
12. Ekologik-xuquqiy mexanizm nima o'zi?
13. Ekologik xuquqning tizimi nima?
14. Ekologiya xuquqini nechta qismga ajratishni ma'qul deb bilasiz?

2-ma'ruza

Mavzu: SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING EKOLOGIK-XUQUQIY JIXATLARI

Reja:

- 2.1 Suvdan oqilona foydalanishning ekologik-xuquqiy asoslari**
- 2.2 Suv resurslaridan foydalanishda ekologik munosabatlarning maqsadi va vazifalari**
- 2.3 Suv resurslarini ekologik-xuquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari**
- 2.4 Suv resurslaridan foydalanishni ekologik-xuquqiy jixatdan tartibga solish zaruriyati**
- 2.5 Suvdan foydalanish xuquqi tushunchasi**
- 2.6 Suvdan foydalanish xuquqining tamoyillari, usullari va tizimi**
- 2.7 Davlat suv fondi va uni boshqarish**

Adabiyotlar: 5, 18, 19, 32,

Tayanch iboralar: prioritet, meliorativ, agrotexnika, agromeliorativ, gidrotexnik.

2.1 Suvdan oqilona foydalanishning ekologik-xuquqiy asoslari. Suvdan oqilona foydalanish-suvning foydali xususiyatlaridan jismoniy va yuridik shaxslarning qonun talablari asosida foydalanishi.

Suvdan foydalanuvchilar qatoriga barcha mulk shaklidagi korxonalar, muassasa, tashkilotlar va fuqarolar kiradi. Suv munosabati ob'ekti yuqorida sanab o'tilgan barcha suv fondi toifalaridir. Ularga xalq xo'jaligining barcha soxalarida umumiy yoki maxsus ravishda suvdan foydalanishga ruxsat beriladi. Umumiy foydalanish-suvning holatiga ta'sir qiladigan inshootlar yoki qurilmalarni qo'llamagan tarzda suvdan foydalanish. Agarda ularni qo'llab foydalanilsa, maxsus foydalanishga tegishli bo'ladi. Ularning ruyxati maxsus davlat boshqaruv organlari tomonidan belgilab qo'yiladi. Suvdan foydalanish birgalikda va tanxo (yuridik shaxslarga butunlay yoki qisman berib qo'yilsa), birlamchi (tanxo foydalanuvchilarga boshqa sub'ektlarga foydalanish uchun berish xuquqi bilan) yoki ikkilamchi tarzda amalga oshiriladi.

Suv ob'ektlari, avvlambor, prioritet me'yor asosida aholining ichimlik suviga bo'lgan talabini qondirish uchun beriladi. Suvlarni foydalanishga berish tartibi (tegishli o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritilgan holda) «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 26-31 moddalarida aks ettirilgan. Ushbu talablar suvning ekologik tizimlarda turuvchi unsur sifatida qarashni nazarda tutib ruxsatnomalar berish, milliy lashtirish, xaq to'lash va muddatlarini belgilash orqali amalga oshiriladi.

Suvdan foydalanuvchilarning xuquqlari quyidagilardan iborat:

- maqsadli foydalanish;
- zarur bo'lgan inshootlar, qurilmalar va boshqa ob'ektlarni «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning IV bobida ko'rsatilgan talablar asosida qurish;
- beriladigan suvning miqdori va sifatini tekshirish;
- olinmay qolgan suv uchun tovon to'lashni talab qilish (tegishli shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan istisno). Masalan, 2001-2002 yillarda suv tanqisligi tufayli Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida sug'orish me'yorlari qisqartirilgan hamda ekin turini tanlash cheklangan;
- qonunda taqiqlanmagan boshqa xuquqlardan foydalanishlari ham mumkin.

Suvdan foydalanuvchilar xuquqlari davlat tomonidan muhofaza etiladi. Lekin davlat va jamoat ehtiyojlari, ekologik xavfsizlik, muayyan ijtimoiy-iqtisodiy holatlarda foydalanuvchilarning xuquqlari cheklanishi mumkin.

Suvdan foydalanuvchilarning ekologik nuqtai nazardan qaralgan burchlari:

- suvdan oqilona foydalanish, suv sifati hamda tozaligini qayta tiklash va yaxshilash to'g'risida qayg'urish;
- suv olishning belgilangan me'yorlariga rioya etish;
- ifloslangan suvlarni suv ob'ektlariga oqizishni tamomila to'xtatish chora-tadbirlarini qurish;
- tabiiy ob'ektlarga zarar yetkazilishi yo'l qo'ymaslik;
- suv muhofazasi ob'ektlarini soz holda tutish, ularning ishlatish sifatlarini yaxshilash, olinayotgan suvni hisob-kitob qilib borish;
- suvga oid to'lovlarni o'z vaqtida to'lash.

Yuqorida qayd etilgan talablar bajarilmasa, yuridik va jismoniy shaxslarning suvdan foydalanish xuquqlari tegishli qonun xujjatlari asosida bekor qilinishi mumkin. Yetkazilgan zarar «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 39-moddamiga asosan chiqarilgan Nizom, yo'riqnomalar asosida Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan hollarda va tartibda undirib olinadi.

Suv qonunchiligiga binoan suv ob'ektlaridan foydalanish:

- ❖ aholining iste'moli, maishiy va boshqa ehtiyojlari;
- ❖ davolash, kurort va sog'lomlashtirish;
- ❖ qishloq xo'jaligi ehtiyojlari;
- ❖ sanoat maqsadlari va issiqlik energetikasi ehtiyojlari;
- ❖ baliqchilik xo'jaligi ehtiyojlari

- ❖ ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari;
- ❖ alohida qo'riqlanadigan hududlar joylashgan suv ob'ektlari;
- ❖ suv transport ehtiyojlari;
- ❖ oqova suvlarni oqizish;
- ❖ yong'inga qarshi qurish ehtiyojlari;
- ❖ davlat va jamoat ehtiyojlari;
- ❖ suv omborlari, gidrouzellar va boshqa suv inshootlari;
- ❖ Orol dengizi xavzasidagi suvdan davlatlararo foydalanish.

Mamlakatimizda ularning har biri bo'yicha alohida me'yoriy hujjatlar qabul qilinadi va ekologik-xuquqiy foydalanish hamda muhofaza qilish ta'minlanadi.

Suv-hayot manbai bo'lgani uchun ham undan foydalanishda birlamchi xuquqiy talab sifatida ekologik jihatdan muhofaza qilish me'yorlari o'rnatiladi. Suv qonun hujjatlarida, xususan, «suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 24-bobida aynan shu masalani xuquqiy jihatdan tartibga solish qoidalari va me'yorlari o'rnatilgan. Unga binoan suv ob'ektlari kishilar sog'lig'iga, suvdan yashovchi tirik organizmlarning kamayishi, suvning xossa va xususiyatlari (hattoki o'zini o'zi tozalab turish), suv rejimining buzilishi natijasida sodir bo'ladigan boshqa ko'ngilsiz holatlarning kelib chiqishini muhofaza qilishni belgilovchi va amalda tatbiq qiluvchi yagona tartibot suvni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish deb yuritiladi.

1997 yil 25 aprelda «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 98-moddasiga o'zgartirishlar kiritilib, suvlarni ekologik-xuquqiy muhofaza qilishni ta'minlovchi tadbirlarni amalga oshiruvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar mahalliy xokimiyat va davlatning maxsus vakolatlangan organlari bilan kelishgan holda texnologik, o'rmon –meliorativ, agrotexnika (to'g'rirog'i, agromeliorativ), gidrotexnik, sanitar-texnik tadbirlarni o'tkazishlari shart deb qo'yildi. Ushbu yuridik shaxslar suvga turli maishiy, sanoat, kimyoviy va fizik chiqit va chiqindilarni chiqarishlari ta'qiqlanadi. «Chiqindilar to'g'risida»gi qonunning 14-moddasiga binoan korxonalar, tashkilot va muassasalar chiqindi bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish xuquqiga egalar, lekin Ushbu xuquqlari mazkur Qonunning 17-moddasida ko'rsatilgan xavfsizlik talablari, ya'ni fuqarolar hayoti va sog'lig'iga yoki atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan va ekologik xavfsizlikni ta'minlaydigan holatdagina ruxsat beriladi. Ularning burchlari «suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 103-moddasida aks ettirilgandir.

Suv ob'ektlarini muhofaza qilish maqsadida muayyan alohida quriqlanadigan okrug va hududlar ajratib olinadi. 1992 yil 7 apreldagi Vazirlar Mahkamasining 174-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekistonda ekologik-xuquqiy rayonlashtirish, suv omborlari va boshqa suv havzalari, daryolar, magistral kanallar va kollektorlar, ichimlik va maishiy suv ta'minoti ob'ektlari, davolash va madaniy sog'lomlashtirish hududlariga doir Nizom»ga muvofiq olib boriladi.

O'zbekistonda Suqoqsoy, Boshqizilsoy, Nuvalisoy kabi kichik daryolar yer usti oqar suvlarning aksariyatini tashkil qiladi. Ularda ekologik-xuquqiy talablar Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi va maxsus vakolatlangan organlari bilan birgalikda amalga oshirilishi kerak.

Suv toshqini va sel ketishi natijasida yuzaga keladigan zararli ta'sirlarning oldini olish uchun tuman hokimligi tegishli chora-tadbirlar quradi. Katta talafotlarga olib keladigan suv bilan bog'liq bo'lgan tabiiy hodisalarning oldini olish va ularni bartaraf etish 1999 yil 20 avgustdagi «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunda belgilangan tartibda Vazirlar Mahkamasi, viloyat, tuman va shahar hokimiyatlari qoshida tuziladigan komissiyalar orqali hal qilinadi. Ilmiy, metodik va amaliy ishlarni Favqulodda vaziyatlar vazirligi va uning bo'linmalari olib boradi. Moliyaviy ta'minot va moddiy yordam esa tashkilot, korxonalar, muassasa, xo'jaliklar va mahalliy byudjet hisobidan, Respublika va mintaqaviy dasturlar bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlar esa Respublika byudjetidan amalga oshiriladi.

Yer osti suvlarini ekologik-xuquqiy muhofaza qilish, birinchi navbatda, suvni chiqaruvchi va undan foydalanishni ta'minlovchi idoralarning xuquq va majburiyatini belgilash bilan boshlanadi. Chunki yer osti suvlari joylanishining o'ziga xos tomonlari yer qa'ridan foydalanuvchilarning hatti-harakatlariga bevosita bog'liqdir. Yuridik va jismoniy shaxslar yer qa'ridan yoki yer osti suvlaridan foydalanishda ularning kamayib ketishi, foydali xususiyatlarini yo'qotishi yoki ifloslanishiga yo'l qo'ymasliklarga shart.

Suv qonunchiligi suvlarni ekologik-xuquqiy muhofazalash me'yorlarining amalda bajarilishini iqtisodiy ta'minlash maqsadida: suvdan maxsus foydalanilganlik, suv ob'ektlarini ifloslantirganlik va ularga zararli ta'sir ko'rsatishning boshqa xil to'lovlari o'ndirib olinadi. Ushbu to'lov turi, miqdorli va tartibli Soliq kodeksi, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Moliya vazirligi va tegishli davlat organlarning qonun osti me'yoriy hujjatlariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Suvdan tejab-tergab, yangi texnologiyalar asosida foydalanuvchilar uchun «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 106 moddasiga muvofiq ravishda xuquqiy (masalan, birlamchi foydalanuvchi), iqtisodiy (imtiyozli kredit), tashkiliy (qo'shimcha korxonalar tashkil etish), ijtimoiy (tajribalarini keng targ'ib qilish), ekologik (ekologik to'lovlardan ozod etish) va boshqa rag'batlantirish omillarining samarali tizimini qo'llash mumkin.

Suvdan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida suv zaxiralari davlat yo'li bilan hisobga olinadi. Uning tarkibiga yagona suv fondini tashkil etuvchi suvlarning miqdori, sifati, aholini va xalq xo'jaligining ehtiyojlari uchun suvdan foydalanishga oid ma'lumotlar kiritiladi. 1990-2001 yillar mobaynida O'zbekistonda toza suvdan foydalanish 52,4 kub km dan 44 kub km ga kamaygan. Undan qayta ishlatiladigani 5,9 kub km dan 4,0 kub km, ifloslangan suvlarni suv shoxobchalariga tashlash 32,7 kub km dan 16,9 kub km, tozalab tashlangan suvlar 12,1 kub km dan 10,5 kub km ga kamaygan. Bu degan so'z xalq xo'jaligida suvdan

foydalanish va uni tozalash, oqova suv sifatini oshirish mustaqil Respublikamizda kundan-kunga yaxshi yo'lga qo'yilmoqda.

Suvdan ekologik jihatdan foydalanish va uni muhofaza etishni rejalashtirishda prioritet masala bo'lib aholining ichimlik va maishiy xizmati inobatga olinadi. Rejalashtirish ilmiy va kadastr ma'lumotlariga asoslangan, suv xo'jaligi balanslari, kompleks foydalanish, suvga so'ngra, maishiy xizmatga bo'lgan talabi muhofaza qilish jadvallarini hisobga olgan holda bajarilishi kerak.

Davlat suv kadastrini «Davlat kadastrlari to'g'risida»gi qonun va Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1998 yil 7 yanvarda 11-son qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasida davlat suv kadastrini ishlab chiqish va yuritish tartibi to'g'risidagi Nizom»ga muvofiq olib boriladi. Suvning mavjud miqdori va undan foydalanish darajasini baholash esa, daryo havzalari va tumanlar bo'yicha suv xo'jaligi balanslari asosida belgilanadi. Suvdan kompleks foydalanish va uni muhofaza qilishning bosh va havza (hududiy) jadvallarida aks etgan bo'ladi. Bularning hammasi, jumladan, suv monitoringi ham Vazirlar Mahkamasi belgilab bergan tartibda davlat byudjeti hisobidagi tegishli davlat idoralari tomonidan olib boriladi.

Suvdan oqilona foydalanish hamda uni muhofaza qilish talablarini buzgan yuridik va jismoniy shaxslar tegishli javobgarlikka tortiladilar. Masalan, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 114-moddasiga muvofiq suvdan foydalanish xuquqini boshqalarga berish hamda davlatning egalik xuquqini oshkora yoki yashirin tarzda buzadigan boshqa xil bitimlar xaqiqiy hisoblanmaydi.

Suv qonunchiligiga oid javobgarlik va tegishli yuridik jazo quyidagi hollarda qo'llaniladi;

- ❖ suv ob'ektlarini o'zboshimchalik bilan egallab olgan yoki suvdan o'zboshimchalik bilan foydalanilganda;
- ❖ suvdan foydalanish limitlarini buzgan holda suv olganda;
- ❖ daryolarni bulg'agan va ifloslanganda;
- ❖ suvni bulg'ash va ifloslanishning yoki suv yetkazadigan zararli ta'sirning oldini oladigan inshootlari va qurilmalari bo'lmagan korxonalarni, kommunal ob'ektlarni va boshqa ob'ektlaridan ishga tushirganda;
- ❖ suvdan (suv ob'ektlaridan chiqarib yoki ajratib olingan suvdan) xo'jasizlik bilan foydalanganda;
- ❖ suv havzalarida suvni muhofaza qilish rejimini buzib, uning bug'lanishiga, tuproqni suv yuvib ketishiga va boshqa zararli hodisalar ro'y berishiga sabab bo'lganda;
- ❖ suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalariga shikast yetkazgan va ularning vayron qilganda;

- ❖ suv xo'jaligi inshootlarini va qurilmalarini ishlatish qoidalarini buzganda;
- ❖ suvning holatiga ta'sir qiluvchi to'siqlar, nasos stantsiyalari va boshqa inshootlarni o'zboshimchalik bilan ko'rganda;
- ❖ suv haqi va suvdan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun solingan jarimalarni o'z vaqtida to'lamaganda;
- ❖ rejalarda ko'zda tutilib, suvni bug'lanish, ifloslanish va kamayib ketishidan saqlashni, shuningdek, suv holati va rejimini yaxshilashni ta'minlovchi gidrotexnika, texnologiya, o'rmon-melioratsiya, sanitariya-texnika tadbirlari va boshqa tadbirlarni amalga oshirilganda;
- ❖ vodoprovod va kanalizatsiya tarmoqlariga o'zboshimchalik bilan ulaganda;
- ❖ foydalanish va kuzatish quduqlarini yo'q qilib tashlagan yoki ularga zarar yetkazganda;
- ❖ suv quduqlarini burg'ilashning belgilangan qoidalari va texnologiyasini buzganda;
- ❖ suvni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalarini qurishning me'yoriy muddatlarini barbod qilganda;
- ❖ qurilish tugallanmagan suvni muhofaza qilish inshootlarini ularning samarali ishlashiga salbiy ta'sir etuvchi, kamko'stini bitirmay va loyihadan chetga chiqishlar bilan foydalanishga topshirganda;
- ❖ suvni muhofaza qilish hududlariga rioya etilmaganda;
- ❖ suvdan foydalanilganlik haqidagi davlat hisobotlarini taqdim etmagan yoki ushbu ma'lumotlarni buzib ko'rsatganda;
- ❖ tabiatni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlarning ko'rsatmalarini bajarmaganda;
- ❖ alohida qo'riqlanadigan suv ob'ektlari rejimini buzganlikda aybdor bo'lgan shaxslar qonunlarga muvofiq jinoiy, ma'muriy va o'zga tarzdagi javobgarlikka tortiladilar. Qonunlarda suvga oid boshqa turdagi xuquqbuzarliklar uchun ham javobgarlik belgilab qo'yilishi mumkin.

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dexkon xujaliklari xamda fukarolar suv tugrisidagi konunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni konunlarda belgilangan mikdorda va tartibda koplashlari shart.

Uzboshimchalik bilan egallab olingan suv ob'ektlari va konunchiz foydalanish vaktida kilingan xarajatlar koplanmagan xolda uz egasiga kaytarib olib beriladi. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan yetkazilgan zararni koplash tegishli konunlarda belgilangan mikdorda va tartibda amalga oshiriladi. Suv ob'ektlari, shaxslar va davlatga zarar yetkazishda aybdor bulgan mansabdor shaxslar xamda boshka xodimlar ma'muriy javobgarlik koidalariga muvofik ravishda moddiy javobgarlikka tortiladilar.

2.2 Suv resurslaridan foydalanishda ekologik munosabatlarning maqsadi va vazifalari. Suvni xuquqiy muhofaza qilishdan maqsad suv resurslari va ularning manbalaridan oqilona foydalanish, suvni tabiiy xossalarini saqlash, uni ifloslanishidan, zaxarlanishidan, tarkibi buzilishidan himoya qilish ayniqsa, suvni sanitariya talablariga mosligi va unda yashaydigan tabiiy mavjudotni ekologik me'yor holatini ta'minlashdan iborat bo'lishi lozim.

Amaldagi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunning XXIV bobida suvni xuquqiy muhofaza qilishning maqsadi o'z ifodasini topgan.

Hamma suvlar (suv ob'ektlari) aholi sog'lig'iga zarar yetkazishi, shuningdek, baliq zahiralarning kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyati kamayishi, suvning gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak.

Ta'kidlash o'rinliki, suv resurslaridan oqilona foydalanish va muhofaza qilish ko'p hollarda nazorat qilish tartibi bilan bog'liq bo'ladi.

Mazkur masala yuzasidan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 24 maydagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlarning texnik holatini hamda bexatar ishlashini nazorat qilish Davlat inspeksiyasi (Davlat suv xo'jalik nazorat)ini tashkil qilish to'g'risidagi Farmoni katta ahamiyatga ega.

Xalq xo'jaligini faoliyat ko'rsatishi, qishloq xo'jaligi ekinlaridan barqaror hosil olinishi suv xo'jaligi ob'ektlarining ishonchli hamda bexatar ishlashiga bog'liqdir. Mana shunday shar – sharoitlarni ta'minlash bunday ob'ektlarning texnik holati ustidan nazorat kuchaytirilishi, turli vazirliklar va idoralar faoliyati muvofiqlashtirishini, Markaziy Osiyo davlatlaridagi suv xo'jaligi tashkilotlarining baxamjixat harakat qilishlarini taqozo etadi. Shuningdek, katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlarining ishonchli texnik holatini hamda bexatar ishlashini ta'minlash ko'zda tutilgan.

Bundan tashqari, hozirgi paytda aholi yashash joylarini ichimlik suvi bilan ta'minlash va uni muhofaza qilish maqsadida hukumat tomonidan ham bir qator chora – tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Ushbu muammoning yechimi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 1 iyunda qabul qilingan «Qishloq aholi yashash joylarini ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlashni yanada yaxshilash chora – tadbirlari to'g'risida»gi Qarorida ham o'z ifodasini topgan.

Uning 5 – bandida qishloq aholisini ichimlik suvi bilan ta'minlash samaradorligini oshirish va sifatini yaxshilash maqsadida qishloq suv ta'minoti idoraviy tizimlarni kommunal xizmat ko'rsatish hududiy organlari balansiga berish yo'li bilan yo'li bilan ichimlik suv ta'minoti sohasida tarkibiy o'zgartirishlarning amalga oshirish va mintaqaviy va mintaqalararo magistral suv quvurlaridan

foydalanishning yagona tizimini yaratish maqsadga muvofiq deb hisoblanishi alohida ko'rsatilgan.

Suvni xuquqiy muhofaza qilish maqsadiuning ma'lum vazifalarini ham amalga oshirish holati bilan bog'liqdir.

«Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunda ko'rsatilishicha, «Hamma suvlar aholi sog'lig'iga zarar yetkazishi shuningdek baliq zahiralarning kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik xossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyatining kamayishi suvni gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak» (97 - modda).

Suv to'g'risidagi qonunda, faoliyati suvlarining holatiga ta'sir etuvchi korxonalar, tashkilotlar va muassalar, mahaliy hokimiyat organlari, tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi, sanitariya nazorati organlari hamda boshqa mafaatdor idoralar bilan kelishilgan holda texnologiya, o'rmon – melioratsiya va agrotexnika, gidrotexnika, sanitariya – texnika tadbirlarini o'tkazishlari shart, deb ko'rsatilgan.

Suv manbalarini ifloslanishdan muhofaza qilishning eng yaxshi yo'li markazlashgan suv ta'minotini tashkil qilishdan iborat.

Ochiq suv havzalaridan suv olinadigan joyni tanlashda suvning ifloslanmasligi, suv havzasiga yetarli miqdorda suv tushib turishini, suv havzasi atrofning to'silganligini, qirg'oqning buzilmasligini hisobga olish kerak. Suv olinadigan joyni tanlash har safar murakkab sanitariya masalasi hisoblanadi. Muhimi, suv olinadigan joyni tanlash oqova suvlar tushadigan joydan yiroqligi aholi yashaydigan punktning istiqboli, ya'ni kengayishi nazarda tutiladi. Shuningdek, suv olinadigan joy daryo irmoqlari chuqurligi kamida 2,5 metr bo'lgan, qirg'og'i yuvilmaydigan joydan olinadi. Bu qoida suv omborlariga ham tegishlidir.

Har qanday suv manbai, ayniqsa ochiq suv havzalari tashqi muhit bilan bog'langanligi va suv sifatiga tabiiy hodisalar, sanoat va communal qurilishlar, aholining xo'jalik va turmushdagi faoliyati ta'sir qilishni hisobga olib, vodoprovod qurilishida albatta, sanitariya zonasi tashkil etish kerak.

Mavjud qonunchilikka asosan tashkilotlar barcha vodoprovod uchun sanitariya muhofazasi zonasi tashkil qilishlari kerak.

Sanitariya maishiy suv ta'minotidan foydalanadigan rayonlarda sanitariya muhofazasi zonasi yaratish zarur. Bunday hollarda sanitariya nazorat organlari va shu teritoriyadagi suvdan foydalanishni va muhofaza qilishni boshqaradigan organlarga quyidagi hajmli yer ajratiladi:

- *ochiq suv havzalari uchun 100 m. Suvni ikkala qirg'og'iga inspektorlik yo'llari qilinadi, shahar doirasida esa qirg'oqlar qo'shimcha ravishda obod qilinadi:*

- o'zanli va suv qo'yilib turadigan suv ombori uchun 300 m chor atrofi muhofaza qilinadi:

- arteziyan quduq uchun foydalaniladigan ayrim quduqlar, buloqlar va chashmalar yoki yer osti suvlari usti 30 m radiusda suvga chidamli materiallar bilan yopiladi, maydoni kamida 0,25 ga bo'ladi;

- ayrim quduqlar uchun yer osti suvi yoki infiltratsion suvdan foydalanganda 30 m radiusda usti yopiladi, maydoni kamida 0,75 ga bo'ladi.

Ayrim rayonlarda, masalan, yirik shaharlar yoki korxonalarda qishloq xo'jaligida zaxarli ximikatlarni ko'p ishlatilganda sanitariya nazoratining tegishli organlari talablariga ko'ra, bu zonalar kengaytirilishi mumkin.

SHuningdek, yuqorida ko'rsatilgan «Davlat suv xo'jalik nazorati»ning suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish sohasidagi vazifalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 24 maydagi Farmonida belgilab berilgan.

«Davsuvxo'jaliknazorat» davlat nazorat organi hisoblanib, quyidagi asosiy vazifalarni hal etilishini ta'minlaydi:

- ✓ katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlaridan foydalanishda ularning ishochli texnik holatini ta'minlash ustidan nazoratni amalga oshirish hamda bexatar ishlashini ta'minlash;
- ✓ -katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlarining bexatarligi mezonlari hamda qoidalarini ishlab chiqishni tashkil qilish va tasdiqlash;
- ✓ manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan birgalikda katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlari texnik holatining ishonchliligi hamda bexatar ishlashini ekspertizadan o'tkazish;
- ✓ manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan birgalikda katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlari texnik holatining ishochliligi hamda bexatar ishlashini ekspertizadan o'tkazish;
- ✓ tegishli vazirliklar va idoralar bilan birga bog'liq hodisalarni oldini olishga doir takliflarni ishlab chiqish;
- ✓ katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlarni qurish va qayta qurish loyihalarni ekspertizadan o'tkazishni tashkil etish, ularni barpo etish sifati va foydalanishga qabul qilinishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- ✓ tegishli vazirliklar va idoralar bilan birgalikda katta va alohida muhim davlatlararo hamda chegara bo'yi suv xo'jaligi ob'ektlaridan puxta va bexatar foydalanish masalalarining Markaziy Osiyo davlatlari bilan bartaraf etilishini ta'minlash;

- ✓ *katta va alohida muhim suv xo'jaligi ob'ektlaridan foydalanishda ularning ishonchliteknik holatini oshirish masalalarini ko'rib chiqish hamda ularni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga kiritish.*

«Davsuvxo'jaliknazorat» ning o'z vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlari vzirliklar, idoralar, korporatsiyalar, kontsernlar, uyushmalar, korxonalar, muassalar, tashkilotlar va mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ijro etish uchun majburiy hisoblanadi.

Suv qonunchiligi va ushbu talablarni bajarmaslik suvdan xo'jasizlarcha nooqilona foydalanish deb hisoblanib, uni muhofaza ailishni xuquqiy tartibini buzish deb qarash mumkin.

Xullas, suvni xuquqiy muhofaza qilishning asosiy maqsadi va vazifalari suv, tabiatni muhofaza qilish, yer, o'rmon, o'simliklar dunyosini muhofaza qilish hamda boshqa ekologik sanitariya to'g'risidagi qonun talablarini amalga oshirish va ularni bajarishini ta'minlashdan iborat.

2.3 Suv resurslarini ekologik-xuquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari.

Suvni muhofaza qilish O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida» gi Qonunning 97-102 maddalari bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunda suvni xuquqiy muhofaza qilish masalasi yetarlicha o'z ifodasini topmagan bo'lsada, ammo uning ayrim chora tadbirlari ustida to'xtab o'tilgan. Jumladan, qonunning 99 moddasida quyidagilar taqiqlanadi:

- ishlab chiqarish chiqitlari maishiy va boshqa xil chiqitlar hamda
- chiqindilarni suv ob'ektlariga tashlash;
- moylarning, yog'ochlarning kimyoviy va neft maxsulotlarining to'kilib
- sochilishi natijasida suvning bug'latish va ifloslantirish;
- suv havzalarining yuzi, suv havzalarining qoplab turgan yaxlar
- muzliklarning yuzasi, sanoat chiqitlari, maishiy chiqindi va boshqa
- tashlandiq chiqitlar shuningdek, yer usti va osti suvlarining
- sifatini yomonlashtirib yuboradigan neft va kimyoviy maxsulotlar bilan bug'latish va ifloslantirish;
- suvni o'g'itlar va zaxarli ximikatlar bilan bug'latish.

Ushbu Qonunning 101-moddasida, yer osti suvlarini muhofaza qilish tartibi ifodalangan. Yer osti suvlari chiqarish va undan foydalanish bilan shug'ullanuvchi idoralar suv chiqarilayotgan uchastka va unga to'xtash hududlarida yer osti suvlariga doir rejimlariga rioya etilishini kuzatib borishlari, shuningdek foydalanayotgan suvning miqdori va sifatini hisobini yuritishlari shart.

Basharti, foydali qazilmalar konlarini qidirish, ularni o'rganish va ulardan foydalanish bilan bog'liq burg'ilash hamda boshqa kon qidiruv ishlarini bajarish chog'ida yer osti suvlari bor qatlamlar aniqlangan taqdirda bu haqda tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi organlariga ma'lum qilinishi hamda belgilangan

tartibda yer osti suvlarini muhofaza qilishga qaratilgan chora tadbirlar qurilishi lozim. Bosharti, sanoat oqova suvlarini oqizish uchun qaziladigan quduqlar suvli qatlamlarni ifloslantirish manbaiga aylanishi mumkin bo'lsa, bunday quduqlar qazish hollari man etiladi.

O'z-o'zidan suv chiqarib, suvni foydalanish uchun yaroqsiz bo'lgan quduqlarga suvni boshqarish uskunalari o'rnatilishi, ular qonunlardan belgilangan tartibda to'xtalib qo'yilishi yoki tugatilishi lozim.

Sifatli yer osti suvlari to'planadigan manbalar hududida qattiq va suyuq chiqindilar to'plash, axlatxonalar barpo etish, yer osti suvlarining ifloslanish manbaiga aylanish ehtimoli bo'lgan sanoat, qishloq xo'jalik ob'ektlari va boshqa ob'ektlar qurilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Yer osti suvlarini muhofaza qilish chora tadbirlarini qurish, shu jumladan quduqlarni kuzatish tarmog'ini yaratish faoliyati yer osti suvlarining holatiga ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan amalga oshiriladi. Qonunning 102 – moddasida quyidagilar ta'kidlanadi: xo'jalik faoliyati kichik daryolarning holati va rejimiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari suv xo'jaligi, tabiatni muhofaza qilish organlari bilan birgalikda suvni, uning musaffoligi va sifatini saqlash chora tadbirlarini qurishlari lozim.

Yuqoriladigan ko'rinib turibdiki, suvni xuquqiy muhofaza qilish, suv xuquqi me'yorlari bilan hamda boshqa xuquq me'yorlari bilan ham tartibga solinadi.

Suvni muhofaza qilish, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi «Tabiatni muhofaza qilish», «O'rmon to'g'risida»gi, «Yer kodeksi», «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi, «Ekologik ekspertiza», «CHiqindilar to'g'risida»gi qonunlar hamda Mehnat, Fuqarolik, Jinoyat va ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslar bilan tartibga solinadi.

Bulardan tashqari, suvdan foydalanish maqsadiga qarab, «Fermer xo'jaligi»; «Dehqon xo'jaligi», «Qishloq xo'jalik kooperativlari to'g'risida»gi qonunlari bilan ham tartibga solinishi mumkin.

Suvni xuquqiy muhofazasi to'g'risida gapirganda «Suv muhofazasi», «Suvni xuquqiy muhofaza qilish», «Suvdan foydalanish huquqini himoya etish» kabi tushunchalar ma'nosini to'g'ri tushunish va farqlash lozim.

Suv muhofaza – bu «Suv resurslari va manbalarini muhofaza qilish» tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, u o'zida suvni muhofaza qilish jarayonida barcha tabiat boyliklarini ham saqlash, tiklash va ulardan foydalanishda sanitariya biologik va ekologik talablari rioya qilish jarayonida suvni muhofaza qilishni talab etadi. «Suvni xuquqiy muhofaza qilish» jarayoni esa, tabiatni muhofaza qilish, suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonun talablariga asosan, suv manbalaridan oqilona foydalanish, uni tabiiy xossasini saqlash, ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, suv resurslarini, manbalarini muhofaza qilishga qaratilgan boshqa tadbirlarni amalga oshirishda, suv, sanitariya to'g'risidagi qonun talablarini buzilishiga qarshi kurashish, suvdan foydalanish va uning muhofaza qilish sohasidagi xuquqbuzarliklarni oldini olish bilan bog'liq va boshqa holatlarni o'z ichiga oladi.

«Suvdan foydalanish xuquqini himoya qilish» deganda esa, suvdan foydalanuvchilarning xuquq va manfaatlarini himoya etish, ya'ni suvdan foydalanuvchilarning suv munosabatlari bo'yicha sub'ektiv xuquq vakolatlarini amalga oshirishga to'sqinlik qilishni bartaraf etishga qaratilgan xuquqiy ekologik me'yorlar yig'indisi tushuniladi.

2.4 Suv resurslaridan foydalanishni ekologik-xuquqiy jihatdan tartibga solish zaruriyati. Sayyoramizda garchand suv bilan egallangan maydon quruqlikka nisbatan ikki barobar ko'p bo'lsa-da, uning ekologik muammosining yechimini topish juda dolzarbdir. Bunga sabab:

Birinchidan. Suv tirik organizmlar, jumladan, inson massasining 90% dan ortig'ini tashkil qilgan holda u doimo aylanma (tsirkulyativ) harakatda. Aylanma harakatdagi suv chuchuk, toza va musaffo bo'lishi talab etiladi. Aks holda tirik organizmlar nobud bo'ladi.

Ikkinchidan. Chuchuk suvlar zahiralari Sayyoramizda bir tekis tarqalmagan. Yer usti suvlari (daryo, ko'l, suv omborlaridagi suvlar)ning 70% aholi yashashi noqulay bo'lgan shimoliy sovuq yoki baland tog' mintaqalaridadir. Ayrim mamlakatlar (Kanada, Norvegiya, Rossiya...) da suv toshqinlari muammosi yuzaga kelayotgan bo'lsa, ayrimlarida (O'zbekiston, arab mamlakatlari, Turkmaniston...) suv tanqisligi juda katta muammodir.

Uchinchidan. Toza suv doimo harakatdadir. U ko'pincha daryolar orqali bir davlatdan ikkinchi bir davlatga o'tib boradi. Bu degan so'z daryo suvining muhofazasi xalqaro muammolar toifasiga kiradi va davlatlardan juda katta diplomatik mahorat talab qiladi.

To'rtinchidan. Okean suvlarining keskin ravishda ifloslanishi atmosfera havosida kislorodning kamayishiga sabab bo'lmoqda. Chunki kislorodni «ishlab chiqaruvchi» okean yuzasidagi planktonlar ifloslanayotgan okean suvlarida kamayib boryapti.

Beshinchidan. Deyarli barcha xalq xo'jaligi sohalarida suv ishlatiladi. Hidroresurslarning imkoniyati kamayib, unga talab esa ko'payib bormoqda. Xo'jalikda ishlatilayotgan suv ham, afsuski, toza-chuchuk bo'lishi kerak ekan. Agrar respublika bo'lgan O'zbekistonda xalq xo'jaligining asosiy tarmog'i-qishloq xo'jaligi. Qishloq xo'jaligi maxsulotining 95% sug'oriladigan yerlardan olinadi.

Oltinchidan. Markaziy Osiyoda chuchuk suv zahirasi-183 km kub (undan Amudaryo 78 km kub va Sirdaryoda-36 km kub). uning aksariyati sug'orish uchun ishlatiladi va turli sun'iy suv havzalari (kolektor, drenaj, suv omborlari, tashlandiq ko'llar)da va yer ostida yig'ilib, Orol ko'li muammosini yuzaga keltirdi.

Xalqimiz «Suv-hayot manbai, suv bor joyda hayot bor», deb bejiz aytmagan. Suvlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish nafaqat global, regional, balki o'ta dolzarb milliy masaladir.

Suv resurslarini ekologik-xuquqiy jihatdan tartibga solish uchun mustaqil O'zbekistonimizda bir qancha ishlar qilingan. Masalan:

- ✓ suv va suvdan foydalanishga oid 20 dan ziyod maxsus va umumiy qonunlar qabul qilindi;
- ✓ Orol dengizi muammosi BMT va uning tashkilotlari tomonidan xalqaro darajadagi masalalar toifasiga ko'tarildi;
- ✓ suvlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishga yo'naltirilgan me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, dastur va loyihalar ishlab chiqildi;
- ✓ milliy, regional, global miqyosda shartnomalar tuzildi va h.k.
- ✓ Kelajakda, bizning fikrimizcha, O'zbekiston qonunchilik tizimida:
- ✓ Orol va Orol bo'yiga iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan «alohida muhofaza hudud» maqomini berish;
- ✓ Orol dengizi to'g'risidagi qonunni ishlab chiqish va qabul qilish;
- ✓ xalqaro suv havzalari va daryolarni muhofaza qilishga doir shartnomalar, monitoring –nazorat-ekspertiza-javobgarlik tizimini yaratish;
- ✓ suvlardan foydalanishni qat'iy hisobga olish va to'lovni shakllantirish kabi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 19-moddasida bayon etilganidek, O'zbekiston Respublikasida suv va suv havzalaridan foydalanishning ekologik-xuquqiy shartlari quyidagilardan iborat:

- ❖ er usti, yer osti va dengiz suvlaridan zarur miqdordagi suvning tabiiy aylanishini saqlash, uning me'yorida ko'rsatilgan darajada tozaligini ta'minlash;
- ❖ suv o'simliklari va hayvonlarini asrash;
- ❖ suv havzalarining ifdloslanishiga yo'l qo'ymaslik;
- ❖ suvda ekologik muvozanatni saqlash va suv havzasiga landshaft elementi sifatida ziyon yetkazmaslik;
- ❖ maxsus vakolatli davlat organlari daryo irmoqlari hosil bo'ladigan joylarda, suv sohili mintaqalarida daraxtzorlarni tiklashlari va dov-daraxtlarni ko'paytirishlari hamda ularning saqlanishini ta'minlashlari shart.

Konstitutsiyamizning 55-moddasi, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 5-moddasiga muvofiq suv, boshqa tabiiy ob'ektlar singari umumilliy boylik-davlat mulkidir, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofazalanadi.

2.5. Suvdan foydalanish xuquqi tushunchasi. Suv resurslarini tabiat va jamiyat tizimidagi ijtimoiy munosabatlarda tutgan o'rni beqiyosdir. Chunki, suv resurslari tabiatning ajralmas qismi sifatida yer, osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tabiiy qonuniyatlar asosida ekologik tizimning barqaror evolyutsion rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir.

Jamiyatda suv resurslari o'ziga xos muhim o'rin tutib, avvalo insonning hayoti uchun zarur tiriklik manbai, jamiyat hayotida aholining turli ehtiyojlarini qondirish uchun iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy – marifiy sohalarida ham asosiy tabiiy resurs sifatida ahamiyati cheksizdir.

Bundan tashqari, suv O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini barcha tarmoqlari, shu jumladan agrosanoat tizimi uchun muhim strategik tabiiy resurs hisoblanadi. Respublikamizda 4,3 mln.ga sug'oriladigan yerlar bo'lib, unda asosiy qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtiriladi. O'zbekiston aholisi ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojlarini 60 foiz, yer osti suvlari orqali qondiriladi. Markaziy Osiyo suv hajmi cheklangan mintaqalardan biri sifatida asosiy suv manbai Amudaryo, Sirdaryo va boshqa daryo, suv havzalaridan iboratdir. Bugungi kunda suvga bo'lgan talab va ehtiyojning oshishi esa, ulardan ilmiy – amliy jihatdan asoslangan ravishda oqilona foydalanish, hamda muhofaza etish choralarini ko'rishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikga erishgandan so'ng ekologik siyosatni birinchi navbatda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularning tabiiy holatini yaxshilashga qaratilgan muhim chora tadbir oshirmoqda. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 55 – moddasida suv resurslari boshqa tabiiy boyliklarimiz singari umummilliy boylik bo'lib, ulardan faqat oqilona foydalanish zarurligi hamda ularning davlat tomonidan muhofaza qilinishi kabi xuquqiy tamoyillari hozirgi davrda shakllanib borayotgan suv qonunchiligini rivojlantirishning muhim yo'nalishlarini belgilaydi.

Suvga oid qonun hujjatlarining shaklanishi o'z navbatida suv xuquqini paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liqdir. Bugungi kunda O'zbekiston xuquq tizimida suv xuquqi o'z mustaqil o'rniga, asosiga ega bo'lgan tobora takomillashib borayotgan xuquq sohalaridan hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida suv resurslaridan foydalanish o'z navbatida suvlarning holatini yomonlashishi, hajmining kamayishi kabi salbiy omillarni paydo bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun jamiyatning turli tarixiy davrlarida suvdan foydalanish va muhofaza qilishga doir xuquqiy chora – tadbirlar joriy etiladi.

Ushbu holat o'z navbatida, suv resurslaridan foydalanish va muhofaza qilish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Suv xuquqi suv resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tomondan tartibga solishni o'rganuvchi fandır. O'z navbatida suv xuquqi respublikamiz xuquq tizimida o'z o'rnini, salohiyatini, mustaqil yo'nalishi va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan xuquq sohasi hisoblanadi.

Davlat va xuquq nazariyasiga asosan mustaqil xuquq sohasi sifatida e'tirof etilayotgan xuquq birinchidan-ma'lum ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishi; ikkinchidan-xuquqiy munosabatlarni tartibga solishda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi; uchinchidan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda maxsus

tamoyil, usullarni qo'llanilishi; to'rtichidan; ma'lum ijtimoiy munosabat boshqa turdagi xuquqiy choralar bilan amalga oshirib bo'lmasligi va boshqa talablarga javob berishi lozim.

Suv xuquqi yuqorida ko'rsatilgan barcha talablarga javob beradi. Xususan, birinchidan-suvlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, ikkinchidan-suvlardan foydalanish va muhofaza qilish bilan bog'liq xuquqiy me'yoriy hujjatlar suvlarning ekologik holati sifati ko'rsatkichlari bilan bog'liq xususiyatlari asosida qabul qilinadi va tartibga solishda ishtirok etadi, uchinchidan-suvga oid maxsus xuquqiy tamoyil va usullarga ega bo'lib, ushbu ijtimoiy munosabatlarni boshqa yo'nalishdagi xuquqiy chora – tadbirlar bilan tartibga solib bo'lmaydi.

SHuni alohida ta'kidlash kerakki, suv tabiatning ajralmas tarkibiy qismi va xuquqiy munosabatlarning ob'ekti sifatida ham o'z xususiyatlariga ega. Ushbu xususiyatlar esa suv xuquqiy munosabatlarining murakkabligi, kengligi, xilma – xilligini ko'rsatadi. Ma'lumki, davlat va xuquq nazariyasiga asosan xuquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tutgan o'rni va darajasi nuqtai nazaridan mustaqil va kompleks (ya'ni, majmualashgan yoki keng qamrovi) xuquq soxalariga bo'linishi mumkin.

Mustaqil yo'nalishdagi xuquq soxalari ma'lum ijtimoiy munosabatlarni o'zining kuchi, imkoniyatlari doirasida tartibga soladi. Masalan, ma'muriy xuquq, jinoyat xuquqi, fuqarolik xuquqi, mehnat xuquqi va boshqalar.

Kompleks, ya'ni keng qamrovli ahamiyatga ega bo'lgan xuquq soxalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda boshqa xuquq soxalarining xuquqiy qoida talablari va tamoyillaridan foydalanadi.

Suv xuquqi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda, birinchidan, suvga oid xuquqiy tamoyil, usul va qoida talablarini qo'llaydi, ikkinchidan, suvga doir ijtimoiy masalalarni hal qilishda boshqa xuquq soxalarining qoida talablaridan foydalanadi. Albatta, suv xuquqida belgilangan chora – tadbirlar, ya'ni suvga oid xuquqiy tamoyil, qoida – talablar ekologik xuquqiy tamoyil, talablar bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, suv bilan bog'liq masalalarni hal qilishda ma'muriy, jinoiy, fuqarolik, mehnat va xo'jalik xuquqining vosita va qoida – talablari ham keng qo'llaniladi.

SHunday qilib, suvlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish yuzasidan yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni xuquqiy tomondan tartibga solish suv xuquqining predmeti deb, aytiladi.
--

2.6 Suv foydalanish xuquqining tamoyillari, usullari va tizimi.

Hammamizga ma'lumki, har bir xuquq sohasi, shu jumladan, suv xuquqi ham suvga doir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida o'ziga xos tamoyil va usullariga ega bo'lib, tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning doirasi, ko'lamidan kelib chiqadi.

Xuquq soxalarinin, jumladan suv xuquqining tamoyillari suvdan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni xuquqiy tartibga solish maqsad va

vazifalari yo'nalishlarini belgilashga xizmat qiladi. Suv xuquqining tamoyillari tabiiy qonuniyatlarga tayangan holda barcha yuridik va jismoniy shaxslarning suvga bo'lgan xatti harakatlarini ilmiy jihatdan asoslangan holda yo'naltirishdan iboratdir.

Suvga doir munosabatlar doirasi murakkabligi suv xuquqi tamoyillarining quyidagi tizimga bo'linishiga olib keladi:

-Davlat va xuquqning umumiy tamoyillari;

-Suvga doir maxsus tamoyillar.

Ma'lumki, suv xuquqi xuquq tizimining sohasi sifatida suvga doir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda davlat va xuquq tizimining quyidagi umumiy ahamiyatdagi tamoyillaridan foydalaniladi;

- *qonuniylik;*
- *ijtimoiy adolat;*
- *oshkoralik;*
- *ishontirish va majburlov choralarining qo'llanilishi;*
- *shaxslarning xuquq va burchlarining birligi va boshqalar.*

Suvlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishning maxsus tamoyillari davlat va xuquqning umumiy tamoyillariga asoslangan holda olib boriladi. Suvga doir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunida ushbu soxadagi umumiy va maxsus tamoyillar belgilanmagan. Biz o'ylaymizki, O'zbekiston Respublikasining yangi suv qonunchiligi maxsus tamoyillarni o'z ichiga olishi o'z navbatida suvga doir davlat siyosatini to'g'ri yo'naltirishga xizmat qiladi.

Suvlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishning maxsus tamoyillari quyidagilardan iborat:

- *atrof tabiiy muhitning barqarorligin saqlash;*
- *aholining suvga bo'lgan xuquqlarini kafolatlash;*
- *suv resurslaridan umumiy foydalanganlik uchun xaq olinmasligi;*
- *suv resurslaridan maxsus foydalanganlik uchun xaq olinishi;*
- *suvga nisbatan davlat mulkining qo'llanilishi;*
- *suvga doir munosabatlarni boshqarishda havza tamoyilning qo'llanilishi;*
- *suvlarni muhofazakilish va tejab foydalanganlik uchun rag'batlantirish choralarini belgilanishi;*
- *suvga yetkazilgan zararni qoplash va undirishning majburiyligi;*
- *suv kadastirini yuritishning majburiyligi va boshqalar.*

Ushbu maxsus tamoyillar asosida O'zbekiston Respublikasida suvlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish jarayoni ta'minlanadi va kafolatlanadi.

Suv xuquqi predmeti, yo'nalishlari, maqsad va vazifalarga ega bo'lgani kabi u usullariga ham ega bo'lib, suvga doir munosabatlarni davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, yuridik va mansabdor shaxslar tomonidan tartibga solish shakllari belgilanadi.

Suv xuquqida asosan quyidagi usullar qo'llaniladi:

- ✓ *Ekologiyalashtirish;*
- ✓ *Ma'muriy – xuquqiy;*
- ✓ *Fuqoroviy – xuquqiy;*

Ekologiyalashtirish usuli – suvlarni muhofaza qilish, undan oqilona foydalanish jarayoniga jamiyat hayotining barcha jabhalari, xalq xo'jaligining turli soxalarini jalb etish orqali amalga oshiriladi.

Maxmuriy xuquqiy usul – davlat va xuquqning muhim usullaridan biri bo'lib, davlatning boshqaruv chora – tadbirlarning qo'llanilashida namoyon bo'ladi.

Suv xuquqida mazkur usul keng qo'llanilib, suvlarni muhofaza qilish va suv resurslaridan oqilona foydalanish jarayonini ta'minlovchi qoida – talablarning belgilanishi, barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ekologik qoida talablarga buzilgan taqdirda javobgarlik chora tadbirlarni qo'llashda katta ahamiyatga egadir.

Fuqaroviy xuquqiy usul - suv xuquqida tobora rivojlanib borayotgan usul sifatida bevosita suv xuquqiy munosabatlari ishtirokchilarning tengligi, moddiy rag'batlantirish, suvlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishda iqtisodiy chora tadbirlarning qo'llanilishida namoyon bo'ladi.

Ekologiyalashtirish, ma'muriy xuquqiy, fuqarolik xuquqiy usullar orqali suv xuquqiy munosabatlari tartibga solinadi.

Suv xuquqi xuquq tizimidagi boshqa xuquq soxalari bilan bog'liq bo'lib, suv xuquqiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi. Suv xuquqiy munosabatlarni tartibga solishda konstitutsiyaviy, ma'muriy, fuqarolik, jinoiy va xo'jalik xuquqi soxalarining tamoyil, qoida va talablari ham ishtrok etadi.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari suvdan foydalanish va muhofaza qilish bilan bog'liq umumiy va maxsus tamoyil, qoida talablar belgilangan bo'lib, ular quyidagi yo'nalishlarda ko'rinadi:

- *suvga doir davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining vakolatlari;*
- *xuquqni muhofaza qilish organlarining suv xuquqiy tartibotni*
- *mustaqamlashdagi vazifalari;*
- *fuqarolarning majburiyatlari;*

- *foydalanuvchilarining ekologik xuquqlari;*
- *suvga doir davlat siyosatining asosiy tamoyillarining belgilanishi va boshqalar.*

Ushbu muhim yo'nalishlarda suv xuquqi konstitutsiyaviy xuquq bilan o'zaro bog'liqdir.

2.7 Davlat suv fondi va uni boshqarish. Yurisprudentsiyada Suv xuquqi mustaqil xuquq soxasi sifatida qaraladi. Lekin u O'zbekistonda to'liq shakllanmagan fan soxasidir. Mamlakatimizda suv muammolarining ortib borayotganligi suv xuquqini ham rivojlantirishni talab etmoqda. Sobiq Ittifoq respublikalari ichida birinchi bor Toshkent Davlat yuridik institutida Suv xuquqi darsligi ishlab chiqildi va magistr'larga mustaqil xuquq predmeti sifatida o'tilmoqda.

Yer singari suvni muhofaza qilish va undan foydalanishni ham xuquqiy jihatdan tartibga solish uchun turli xil toifalarga ajratib olinadi. Aynan o'sha toifalar bo'yicha ijtimoiy munosabatlar ekologik-xuquqiy jihatdan tartibga solinadi.

1993 yil 6 maydagi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 4-moddasiga ko'ra, O'zbekistonda yagona suv fondi uch toifaga ajratilgan:

- yer usti suvlar (daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, hovuzlardagi suvlar);
- yer osti suvlari va muzliklar;
- xalqaro suvlar (Amudaryo, Sirdaryo, Orol dengizi, Zarafshon va shu kabi ikki va undan ortiq davlat hududlaridan oqib o'tadigan yoki ularning hududida joylashgan suv havzalari va suv manbalari).

Suv davlat mulki bo'lganligi uchun ham suvga oid munosabatlar davlatning umumiy va maxsus vakolatlangan organlari tomonidan tartibga solinadi.

Oliy Majlis to'g'risidagi konstitutsiyaviy qonun hamda «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 5-moddasiga binoan, Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat sifatida suvga doir munosabatlarni tartibga solishda tegishli qonunlar ishlab chiqadi, qabul qiladi va ularning bajarilishini nazorat qiladi, suvga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilaydi va strategik dasturlarni qabul qiladi.

Vazirlar Mahkamasi o'zi to'g'risidagi qonunda kelib chiqqan holda, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 6-moddasida belgilangan vakolatlariga binoan: suvlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish soxasida yagona davlat siyosatini o'tkazadi; maxsus vakolatlangan davlat organlarining faoliyatini uyg'unlashtiradi; suvdan foydalanishning me'yorlari va limitlarini tasdiqlaydi; suv kadastri-monitoringi-nazorati tizimini yaratadi va uning yuritilishini ta'minlaydi; suvga tegishli yirik xodisa va jarayonlar yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqadi; suv to'lovlari va xaq o'ndirish tartibini belgilaydi; davlatlararo munosabatlarni rivojlantiradi va qonunlarda nazarda tutilgan boshqa

chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi tomonidan keyingi 10 yil mobaynida 100 dan ziyod munosabatlarini tartibga solishga doir qaror, yo'riqnoma hamda ko'rsatmalar ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza etish ustidan davlat nazoratini mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi, sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi o'zlari to'g'risida qabul qilingan qonunlar va nizomlar asosida olib boradilar. Idoraviy nazorat esa Geologiya va mineral resurslar davlat qumitasiga topshirilgan.

Suvga oid munosabatlarni tartibga solishda nodavlat notijorat tashkilotlar, jamoat birlashmalari va jamoalarning vakolatlari tegishli qonunlarda belgilangan va ular davlatga ko'makdosh ekanligi ifoda etilgan. Bizningcha, o'zini o'zi boshqarish organlari va jamoat birlashmalari nafaqat ko'makdosh, balki mustaqil nazorat olib boruvchi sub'ekt bo'lishi demokratik jamiyat talablarini bajarish va fuqarolik jamiyatini o'rnatishda katta xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. Suv resurslaridan oqilona foydalanish deganda nimani tushunasiz?
2. Suvdan foydalanuvchilarning xuquqlari nimadan iborat?
3. Suvni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish deb nimaga aytiladi?
4. Suv qonunchiligiga oid javobgarlik va tegishli yuridik jazo qanday hollarda qo'llaniladi?
5. Suv resurslarini nima uchun ekologik-xuquqiy muhofaza etish zarur?
6. Suv ob'ektlariga nimalar kiradi?
7. Suvga oid munosabatlarda umumiy va maxsus davlat boshqaruv organlarining funktsiyalari qanday?
8. Suvlarni ekologik-xuquqiy muhofaza qilishning xuquqiy asoslarini keltiring?
9. Suvdan foydalanuvchilarning xuquqlari nimalardan iborat?
10. Suvdan foydalanuvchilarga qanday majburiyatlar yuklatiladi?
11. Markaziy Osiyoda suv muammolari va ularning ekologik-xuquqiy yechimi qanday?
12. Qanday suv ob'ektlardan foydalanish O'zbekistonda xalqaro-xuquqiy me'yorlar asosida tartibga solinadi?
13. Jinoyat kodeksida suvga oid xuquqbuzarliklar uchun qanday sanksiyalar o'rnatilgan?
14. Qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish talablarini aytib bering.
15. Suvdan foydalanish me'yorlari bormi?

3-ma'ruza

Mavzu: YER MUNOSABATLARIDA EKOLOGIK-XUQUQIY QOIDALAR

Reja:

3.1 Yerga ekologik-xuquqiy munosabatlarning mazmuni va mohiyati

3.2 Yerlarni xuquqiy muhofaza qilishning umumiy qoidalari

3.3 Yer fondi toifalari bo'yicha ekologik-xuquqiy qoidalar

3.4 Yerdan foydalanishda nazoratning ekologik xuquqiy javobgarligi

Adabiyotlar: 5, 12, 18, 20, 35,

Tayanch iboralar: *gumus, konservatsiya, rekreatsiya, transplantatsiya, eroziya*

3.1 Yerga ekologik-xuquqiy munosabatlarning mazmuni va mohiyati

Yerlarni muhofaza qilish deb ulardan belgilagan maqsadda oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini tiklash va oshirish, qishloq xo'jalik oborotidan va aloxida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan yerlarning asossiz ravishda olib qo'yilishining oldini olish, ularni zararli

antropogen ta'sirdan himoya qilishga qaratilgan xuquqiy, tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va boshqa tadbirlar tizimiga aytiladi.

Yerlarni muhofaza qilish yerlarga murakkab tabiiy xosilalar (ekotizimlar) tariqasida, ularning tabiiy hudud va mintaqaga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan tarzda atroflicha yondashish asosida amalga oshiriladi.

Yer kodeksining 79-modda 4-qismiga binoan yer munosabati qatnashchilari, ya'ni yer egalari, foydalanuvchilar va ijarachilar:

- * hududni oqilona tashkil etadilar, ya'ni yerlarni yer fondi toifalari va yer uchastkalariga ajratishda, avvalambor, ularni muhofaza qilish nuqtai nazaridan qaraydilar;

- * (tuproq unumdorligi, tuproq osti «ona jinslar» ni xossa va xususiyatlari kabi zaruriy tabiiy jarayonlarning kechuvini ta'minlaydilar;

- * (yerlarni suv va shamol eroziyasidan, sellardan, suv bosishdan, zaxlanishdan, qayta shur bosishdan, qaqrab qolishdan, ishlab chiqarish chiqindilari, kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishdan, xarob qiladigan boshqa jarayonlardan himoya qiladilar;

- * (hosildan qolgan qishloq xo'jalik yerlaridagi tuproq unumdorligini boshqa usullar bilan qayta tiklashning iloji bo'lmasa, bu yerlarni konservatsiya (saqlab solish) qiladilar;

- * (buzilgan (jarlangan, o'pirilgan, yemirilgan, texnogen buzilgan) yerlarni qaytadan ekinzorlarga aylantiradilar, ularning unumdorligi va boshqa foydali xususiyatlarini (xossalarini) oshiradilar;

- * (yerlarni buzish bilan bog'liq bo'lgan ishlarni amalga oshirish chog'ida tuproqning yuqori unumdor (chirindiga boy qatlami 20-30 sm) qatlamini sidirib oladilar (transplantatsiyalaydilar), undan foydalanadilar va uni saqlab qoladilar.

Davlat, jamoat va nodavlat tashkilotlari esa, ushbu ekologik-xuquqiy talablarning bajarilishi yuzasidan dastur, reja, loyixalar ishlab chiqadilar, chet el sarmoyasini kiritadilar va uni amalga oshirish uchun butun kuch va idroklarini sarflashlari ham qonunga oshirish uchun butun kuch va idroklarini sarflashlari ham qonunchilikda aks ettirilgan.

Masalan, 1999-2005 yillarda O'zbekiston Respublikasining atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish ishlari dasturini amalga oshirish tadbirlarida o'pirilishlar, ko'chki va sel kelish xavfini baholash uchun davlatning tegishli organlariga Respublika byudjetidan 26 mln.sum ajratilgan. Atrof-muhit monitoringiga esa idoralar va korxonalar mablag'laridan 1,3 mlrd. sumdan ortiq mablag' sarflanishi ko'zda tutilgan.

2003 yilga kelib O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning yarmidan ko'pi sho'rlangan, tuproqda chirindi miqdori (gumus) 30-50% kamaygan, 30 mln.gektar yerda suv va shamol eroziyasi o'z salbiy oqibatlarini ko'rsatmoqda, cho'l va chala cho'l mintaqalarida yer degradatsiyasi, tog' oldi hududlarda esa cho'llanish

jarayoni ketoqda. Respublikamizda jon boshiga to'g'ri keladigan ekin maydoni 0,22 gektardan 0,17 gektarga tushib qoldi. Aholisi jadal sur'atlarda (12 yil ichida 5 mln. kishiga ko'paygan, bu degan so'z Turkmanistondan yoki Qirg'izistondan ko'p axoliga shu davrda o'sgan) o'sib kelayotgan O'zbekistonda yer va suv muammosi o'ta muhim va dolzarbdir. Shuning uchun ham bizda yerlarni muhofaza qilishga alohida e'tibor qaratiladi.

Ob'ektlar, imoratlar va inshootlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ulardan foydalanishda yuqorida qayd qilingan yerlarni muhofaza qilish tadbirlarni nazarda tutish, ularni ekologik-ekspertizalash, yer tuzish va ularni ilmiy asosda joylashtirish Yer kodeksining 80-moddasiga muvofiq talab etiladi.

Kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslantirish hamda ifloslangan yerlardan 1992 yil 3 iyulda qabul qilingan «Davlat sanitariya nazorati to'g'risida»gi qonunning 11-moddasiga binoan oldini olish va Yer kodeksining 81-moddasiga asosan foydalanish tartibi o'rnatilgan.

Yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish uchun, albatta, moddiy va moliyaviy baza bo'lishi kerak. Yer kodeksining 82-moddasida ko'rsatilgan talablar bo'yicha Davlat byudjetidan, maxalliy hokimiyat byudjetidan, ekologik jamg'arma, xalqaro ekologik jamg'arma, loyiha, grant kabilarga millionlab so'm miqdorda mablag' ajratilmoqda. Birgina mahalliy ekologik davlat jamg'armalariga 2001yilda 254 mln. so'm kelib tushgan, lekin sarflangan 237,4 mln. so'mdan 135 mln. so'm tashkiliy va ma'rifiy ishlarga sarflanishini ijobiy holat deb bo'lmaydi. Afsuski, ekologik to'lov va soliqlardan tushayotgan mablag'ning 80% davlat byudjetiga, atigi 20% mahalliy tabiatni muhofaza qilish jamg'armalariga tushishi yerlarni muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlarning moliyalanishini kamaytirib yubormoqda. Chet davlatlarda ekologik to'lov va soliqlardan tushadigan mablag'-Rossiyada 60:40, germaniyada esa 50:50 nisbatdadir.

3.2 Yerlarni xuquqiy muhofaza qilishning umumiy qoidalari. Yerga oid munosabatlar nafaqat yer qonunchiligi (Yer kodeksi, 3 modda), balki ekologik qonunchilik («Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida», 17-modda) asosida ham tartibga solinadi. Modda va energiya almashinuvi hamda organizmlarning ozuqa zanjirida tuproqning o'rnini beqiyosligini inobatga olgan holda, «tuproq to'g'risida» alohida qonun qabul qilish va uni Konstitutsiyamizning 55 –moddasiga asosan alohida bir tabiiy ob'ekt sifatida e'tirof etish lozim.

Yer munosabatlarini tartibga solishda Vazirlar Mahkamasi va mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlari Yer kodeksining 4-7 moddalarida aks ettirilgan. Ammo qolgan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarning yerga oid vakolatlari yer qonunchiligida to'liq berilmagan.

Yer qonunchiligida yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishning xuquqiy ta'minlash yo'llari 4 rasmda ko'rsatilgan. Yerlarni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish, avvalambor, ularning son, sifat va miqdor ko'rsatkichlari hamda aholining yerga bo'lgan talabini qondirish nuqtai nazaridan toifalarga ajratiladi. Yer kodeksining 2-bobi yer fondi toifalarini ushbu

ko'rsatkichlarga ko'ra 8 qismga ajratib beradi. o'nta to'rtinchi toifa-tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar alohida ajratib olingan. Yer toifalarining birini ikkinchisiga o'tkazish, uning qimmatiga hamda davlat-jamoat ahamiyatiga qarab boshqarish markaziy va mahalliy davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Har bir toifa uning kadastr ko'rsatkichlariga qarab, yer uchastkalarini egallash, foydalanish va mulkchilik qilish maqsadida bo'lib beriladi.

Yer fondi va yer uchastkalari ajratilgandan so'ng, ularda yer tuzish ishlari olib boriladi.

Yer tuzish (Yer kodeksining 12-moddasiga ko'ra)-erlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni tashkil etishga, yer resurslarini hisobga olish va baholashga, qulay ekologik muhitni vujudga keltirishga va tabiiy landshaftlarni yaxshilashga, yer tuzishning hududiy va ichki xo'jalik rejalarini tuzishga qaratilgan tadbirlar tizimidir.

Yer tuzish ishlari 1999 yil 11 noyabrda tasdiqlangan «Asosiy Nizom»ga muvofiq olib boriladi. Yer tuzish ishlari davlat yer kadastr (Davlat kadastrlari to'g'risidagi qonun) va yer monitoringini (Yer kodeksi, 14-modda) olib borishga asos bo'la oladi.

Yer tuzish, kadastrni yuritish va monitoringni olib borish jismoniy va yuridik shaxslarning Yer kodeksining 16-moddasida aks ettirilgan yerga nisbatan bo'lgan xuquqlarini aslo inkor etmaydi. Faqatgina egallovchi yoki foydalanuvchilarning majburiyatlarini ham aniqlashtiradi. Unga binoan har bir shaxs yer uchastkasidan mulk xuquqi, umrbod egalik qilish va meros qilib qoldirish, doimiy, muddatli yoki birgalikda foydalanar ekan ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan yerga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdir. Bunday ekologik talab yer uchastkasini realizatsiya qilish (egalik qilish va foydalanish uchun berish), ijara (shartnoma asosida xaq evaziga muddatli egalik qilish va foydalanishga berish), qidiruv ishlari (geologik suratga olish va qidirish, geodeziya va shu kabilar), imorat qurish, yakka tartibda uy-joy qurish hamda uni obodonlashtirishda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi shart.

Yerlardan oqilona va samarali foydalanish, unga yetkazilgan antropogen zararni qoplash, tuproq unumdorligini ko'tarish kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadida yerdan maxsus foydalanganlik uchun to'lovlar o'ndirib olinadi. Yer to'lovi yuridik va jismoniy shaxslar uchun alohida yer solig'i yoki ijara xaqi sifatida o'ndirib olinadi. Yer solig'i stavkalari (Soliq kodeksining 96-98 – moddalariga binoan) yer uchastkasining sifati, joylashgan manzili va suv bilan ta'minlanganlik darajasiga qarab belgilanadi.

Yer uchastkasini saqlashda ekologik talablar Yer kodeksining 29-moddasida bayon etilgan. Ularga: yer uchastkasidan foydalanish maqsadini o'zgartirmaslik, yer unumdorligi saqlash va oshirish; irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini soz holatda saqlash chora-tadbirlarini amalga oshirish; tabiatni muhofaza qilish talablariga rioya qilish yoki muayyan ishlarni bajarish, shu jumladan, tuproq

qatlami, noyob o'simliklarni, tabiat yodgorliklarini asrash. Ushbu ekologik talablar yer uchastkasining xuquqiy maqomiga kiritiladi va tegishli qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish xuquqida ham foydalanuvchilar ixota daraxtlarini ekish va tabiatni muhofaza qilishga taaluqli boshqa ob'ektlarni barpo etishga ruxsat beriladi.

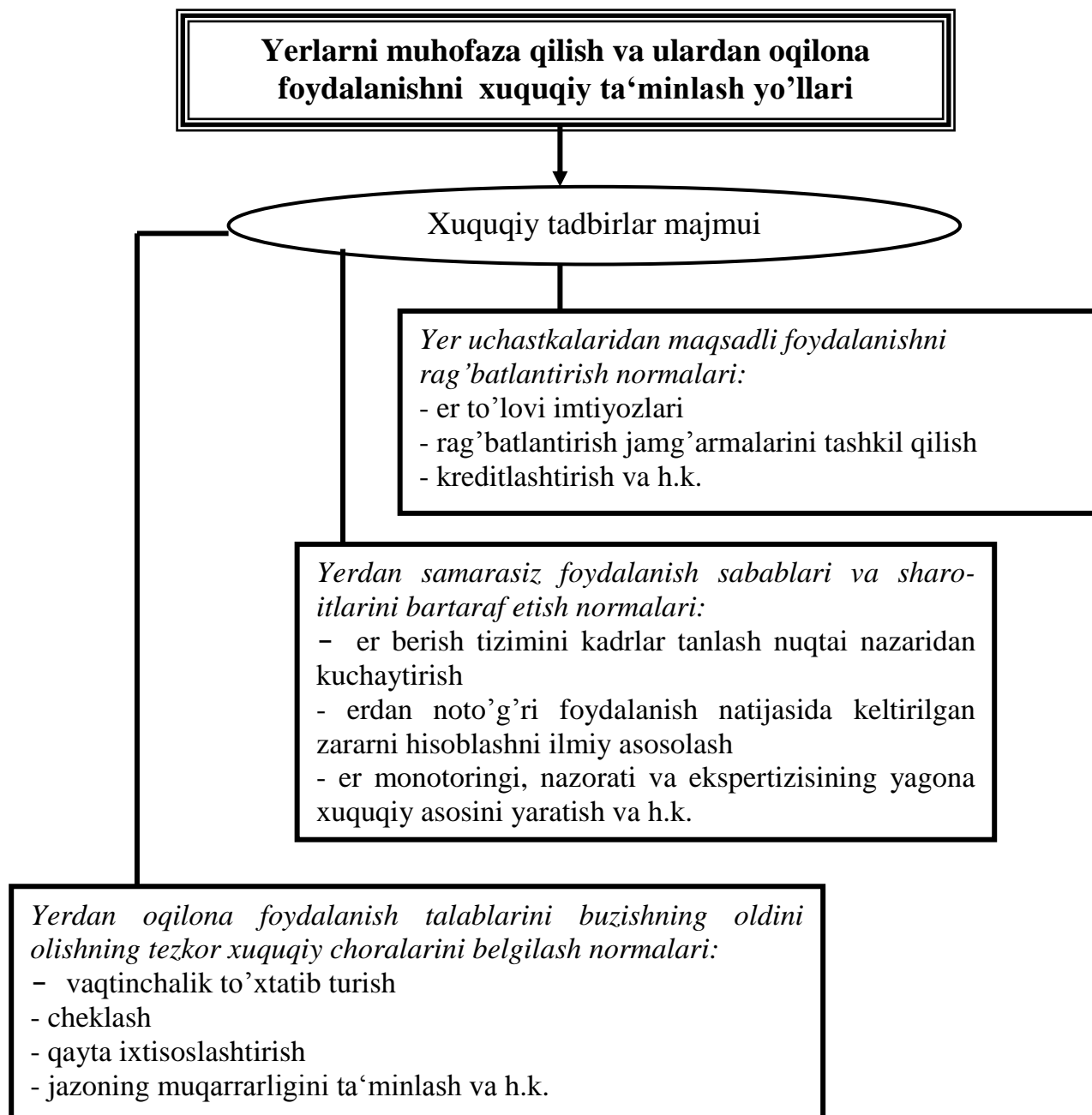
Yer kodeksining 36-moddasiga binoan jismoniy va yuridik shaxslarning yer uchastkasiga bo'lgan xuquqlari ushbu moddaning 7-bandi-er uchastkasidan oqilona foydalanilmaganda (uch yil davomida kadastr bahosidan kam hosildorlikka erishilganda), 8-bandi-tuproq unumdorligi pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalanilgan taqdirda bekor qilinadi yoki tegishli davlat organining taqdimnomasiga binoan olib qo'yiladi.

Davlat va jamoatning ekologik xavfsizligini ta'minlash uchun yer uchastkasi yoki uning bir qismi yer egasining roziligi yoki yerdan foydalanuvchi va ijarachi bilan kelishilgan holda tegishli tuman, shahar, viloyat yohud Vazirlar Mahkamasining qarori bilan olib qo'yilishi mumkin. Agarda yer uchastkasi Yer kodeksining 37, 41-moddalarida ko'rsatilgan shartlar asosida mulk qilib sotib olingan bo'lsa, ekologik nuqtai nazardan ham davlat va jamoat ehtiyojlari uchun qayta sotib olinadi.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va mulkdorlarning ekologik xuquqlari va majburiyatlari Yer kodeksining 5-bob, 39-42 moddalarida aks ettirilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

Xuquqlari:

- * tabiiy zaxiralardan qonun hujjatlarida belgilangan tarzda foydalanish va foydali xususiyatlarini ishga solish;
- * erlarni sug'orish, zaxini qochirish, agrotexnika va melioratsiya ishlarini o'tkazish;
- * qishloq xo'jalik ekinlarini, dov-daraxtlarni sug'orish (limitlarga muvofiq ravishda).

2-rasm. Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni xuquqiy ta'minlash yo'llari.

Majburiyatlari:

- * belgilangan maqsadda oqilona foydalanish;
- * tuproq unumdorligini oshirish;
- * ishlab chiqarishda tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarni qo'llash;
- * o'z xo'jalik faoliyati natijasida xududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik;

* erlarni muhofaza qilishga oid Yer kodeksining 79-moddasida ko'rsatilgan va quyida yoritib o'tiladigan tadbirlarni amalga oshirish;

* foydali qazilma konlarini ishlatish, qurilish, xalq xo'jaligi kommunikatsiyalarini o'tkazish va boshqa ishlarni amalga oshirish uchun berilgan qishloq hamda o'rmon xo'jaligi yerlarini, ularga ehtiyoj qolmagandan keyin, o'z hisobidan qishloq va o'rmon xo'jaligi yoki baliq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish hamda atrofidagi yer uchastkalarining tabiiy holatiga zarar yetkazmaslik va h.k.

Yuqorida sanab o'tilgan xuquq va majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi uchun davlat kafolat sifatida xizmat qiladi. Ushbu kafolat qonun xujjatlarida belgilangan tartibda xuquqlarini tiklash, yetkazilgan zarar (jumladan, boy berilgan foyda)ni qoplash, kadastr bahosi teng bo'lgan yer uchastkasini boshqa joydan ajratib berish va inshoot hamda binolarni qurib berish, qayta sotib olish kabilardan iboratdir.

3.3 Yer fondi toifalari bo'yicha ekologik-xuquqiy qoidalar.

O'zbekistonda yerlarni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish talablari sakkiz toifadagi yer fondi uchun ham alohida o'rnatilgan. Bularning ichida eng ko'p tarqalgan (25,8 mln.ga yoki umumiy yer fondining 58%) qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning ekologik-xuquqiy holati nafaqat Yer kodeksi (6-bob, 43-58 moddalar), Tabiatni muhofaza qilish, Qishloq xo'jalik kooperativi (SHirkat xo'jaligi), Fermer xo'jaligi, Dehqon xo'jaligi, Korxonalar, Mulkchilik, Qishloq xo'jalik korxonalarini sanatsiya qilish kabi o'nlab qonunlar hamda «Yerlardan samarali foydalanishni oshirish to'g'risida»gi Prezidentning 1994 yil 24 noyabrdagi Farmoni, «O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarni sifat va pullik bahosini belgilashning vaqtinchalik metodikasi» (1998 yil 6 avgust), «O'zbekiston Respublikasida tuproq bonitirovkasi ishlarini olib borish va ma'lumotlarini tasdiqlash» (1998 yil 18 may. 732-sonli VMK) kabi o'nlab me'yoriy xujjatlar asosida ham o'rnatilgan.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarga uning ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan va ana shu maqsadlar uchun belgilangan yerlar kiradi. Mazkur yer fondiga nafaqat xaydalgan yerlar, balki pichanzorlar, yaylovlar, tashlandiq yerlar, ko'p yillik dov-daraxtlar (bog'lar, tokzorlar, tutzorlar) bilan qoplangan yerlar, jumladan, qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan ichki xo'jalik yo'llari, kommunikatsiya, o'rmonlar, yopiq suv havzalari, binolar, imoratlar va inshootlar egallagan yerlar ham kiradi.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning eng qimmatlisi sug'oriladigan yerlar hisoblanadi. Sug'oriladigan yerlar-qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orish uchun yaroqli bo'lgan, suv resurslari shu yerlarni sug'orishni ta'minlay oladigan sug'orish manbai bilan bog'langan doimiy va muvaqqat sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan yerlardir. Ularning umumiy maydoni 4,3 mln.ga bo'lib, butun tovar qishloq xo'jalik maxsulotining 95% dan ortig'ini beradi. Shuning

uchun ham O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning alohida ekologik-xuquqiy maqomi belgilangandir.

Yer kodeksining 44 moddasiga ko'ra, sug'oriladigan yerlarni sug'orilmaydigan yerlar sirasiga o'tkazish, alohida zarurat tug'ilganda Vazirlar Mahkamasi bilan kelishga holda, viloyat hokimining qaroriga binoan amalga oshiriladi. Kadastr bahosi o'rtacha tuman bonitet balidan (sifat ko'rsatkichidan) 20% ko'p bo'lsa, «alohida qiymatga ega bo'lgan unumdor sug'oriladigan yerlar» jumlasiga kiradi va ularni sug'orilmaydigan yerlar jumlasiga o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi yoki Vazirlar Mahkamasining alohida qarori kerak bo'ladi.

Qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanilayotgan shirkat xo'jaliklari, dehqon va fermer xo'jaliklari, fuqarolar, jamoa bog'dorchiligi, polizchiligi va uzumchiligini yuritayotgan shaxslar o'z yer uchastkalaridan belgilangan maqsadlarda qishloq xo'jalik tovar maxsulotlarini ishlab chiqarish xuquqiga egadirlar. Lekin ular biznes rejalarda tuproq unumdorligini yaxshilash va yerlardan oqilona foydalanish yuzasidan aniq tadbirlarni nazarda tutishlari shart. Mulkchilikning qaysi shaklida bo'lishidan qat'i nazar, jismoniy va yuridik shaxslarga (Yer kodeksining 49-58 moddalarida ko'rsatilganidek) yer berish tartibi tuproqlarning ta'biy iqlim sharoiti, ekologik holati va kelajak istiqbollari hamda mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga qarab o'rnatiladi.

Aholi punktlari (shaharlar, aholi qo'rg'onlar va qishloq aholi punktlari) yerlarining sifat va son ko'rsatkichlariga ko'ra, uning ichida daraxtzor va alohida muhofaza etiladigan hududlar uchun aholini toza atrof-muhitga bo'lgan talabini qondirish maqsadida yerlar ajratiladi. 2002 yil 4 apreldagi Shaharsozlik kodeksining 36, 47, 51-moddalarida aholi punktlari hududlarini rivojlantirish tarixlarida atrof-muhitni muhofaza qilish, rekreatsion zonalarni yaratish, shahar atrofi yashil hududlarini barpo qilish majburiy holat qilib kiritilgan. Shahar va aholi punktlarini qurish va rivojlantirish loyihalari (Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonunning 11-moddasiga ko'ra) mutaxassis ekologlarning xulosalash ob'ekti hisoblanadi.

Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlarda ularning atrof tabiiy muhitga yetkazadigan zararini kamaytirish, tabiiy-texnogen xodisalar va jarayonlardan buzilishining oldini olish uchun yashil muhofaza polosalari va zonalarini barpo etish talab qilinadi.

Alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan tabiatni muhofaza qilish maqsadida mo'ljallangan yerlar ajratilib olinadi. Yer kodeksining 72-moddasida ushbu yerlarni ajratish, berish va ularni muhofazalashning umumiy talablari berilgan. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunda esa ushbu talablar kengaytirilgan va aniqlashtirilgan tarzda ifoda etilgan. Mazkur matnning VII bobida biz alohida muhofaza etiladigan hududlarning ekologik-xuquqiy tartiboti haqida atroflicha to'xtalib o'tamiz.

Sog'lomlashtirish, rekratsiya va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlarda ham atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish aholining salomatligini tiklash, dam

olishini yuqori darajada uyushtirish va tarixiy yodgorliklarning saqlab qolinishini ta'minlash uchun ham kerakdir. Aks holda, ushbu maqsadlarni amalga oshirishning iloji ham bo'lmaydi.

O'rmon, Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunlar Yer kodeksining 10-bob 76-78 moddalariga muvofiq o'rmon fondi, suv fondi va zaxira yerlardan foydalanishning ekologik-xuquqiy nomralari o'rnatilgan. O'rmon va suvning o'zi ekologik tizimda turuvchi tabiiy ob'ekt hisoblanadi. Shuning uchun ham ularni bus-butun saqlash ekologik-xuquqiy talabning bir qismidir.

3.4 Yerdan foydalanishda nazoratning ekologik xuquqiy javobgarligi

Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan nazorat nafaqat davlatning maxsus vakolatlangan organlari (Tabiatni muhofaza qilish va Yer resurslari davlat qumitalari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari bosh boshqarmasi, Davlat sanitariya nazorati, mahalliy davlat hokimiyati organlari) balki jamoat va nodavlat tashkilotlarning nazoratidan ham iboratdir.(5-rasm)

Yer nazorati –erlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid, yer qonun hujjatlari talablarining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini davlat organlari, jamoat birlashmalari hamda vakolatlangan idoralar va shaxslar tomonidan tekshirish.

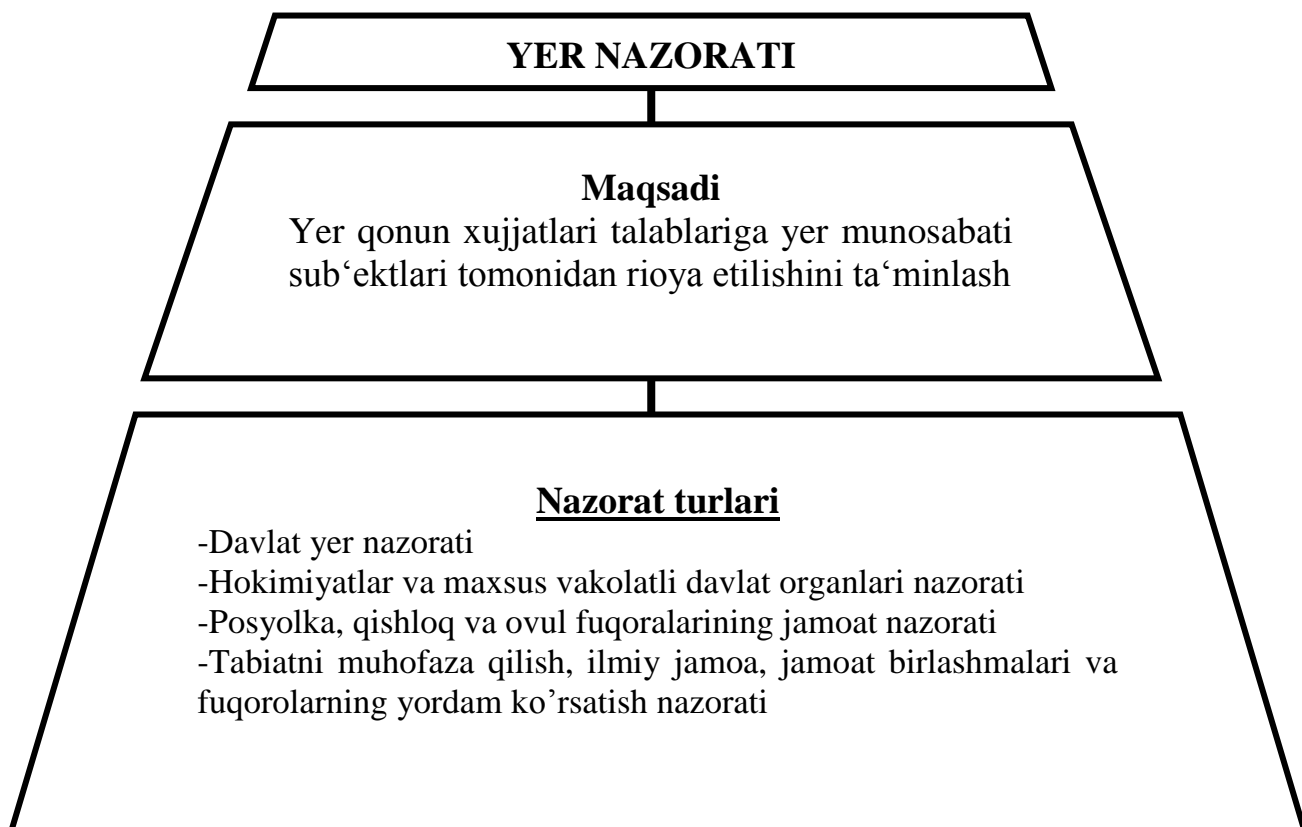
Davlat yer nazorati (inspeksiyasi) esa davlatning mahalliy hokimiyat va maxsus vakolatli organlarining yer munosabati qatnashchilari (sub'ektlari)ning yer uchastkalaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir faoliyatlarini tekshirish. Ushbu faoliyat tegishli davlat organlarining Nizomlariga muvofiq amalga oshiriladi va yer nazorati inspektorlariga muayyan vakolatlarni beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 118-121 moddalari va «Prokuratura to'g'risida»gi qonunning mohiyatidan kelib chiqqan holda davlatning maxsus nazoratini Bosh prokuror va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshiradilar.

Prokuror nazorati deb prokuratura tomonidan yer munosabatlari sub'ektlari (jumladan, davlat organlari va mansabdor shaxslar) faoliyati yer qonun xujjatlariga mosligini tekshirishga aytiladi.

Fuqarolik jamiyatida har bir ijtimoiy munosabatlar kishilarning uyushgan qismi tomonidan ham tekshirilishi nazarda tutiladi. Jamoat yer nazorati-erlarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish borasidagi yer qonunchiligi talablariga rioya etishni nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan tekshirish. Yer nazorati ikki xil shaklda olib boriladi-axborotlash va jazolash.

Yer nazoratining axborotlash shakli-ogoxlantiruvchi va jazolovchi choralarni qo'llash maqsadida davlat nazoratining yer munosabati sub'ektlarining yer qonunchiligi talablarini bajarilishlariga doir zaruriy ma'lumotlarni yig'ish va ularni umumlashtirishga qaratilgan tekshirish turi..

3-rasm. Yerni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishi nazorat qilish.

Yer nazoratining jazolash shakli-erlarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish bo'yicha qonun talablarini bajarmaydigan va ularga rioya etmaydigan xuquqbuzarlarga nisbatan davlatning majburlov choralarini qo'llashga qaratilgan tekshirish turi.

Yer nazoratini amalga oshirishning umumiy qoidalari Yer kodeksining 84-85 moddalarida aks ettirilgan. Unda ekologik-xuquqiy talablar bo'yicha tekshiruv ishlarini olib borish prioritet (birdamchi) me'yor sifatida berilgan.

Yer qonunchilik talablarining buzilishi yer munosabati qatnashchilarini yuridik javobgarlikka tortishga asos bo'la oladi.

Yer nazoratini olib borish yer egalari, foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlarga yetkazilgan zararni, jumladan, ekologik zararni qoplash (Yer kodeksi, 86-modda), qishloq va o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiliklarining o'rnini qoplash (Kodeksining 87-moddasi), yuridik javobgarlik sanksiyalarini qo'llashga (Kodeksning 90-moddasi) xamda o'zboshimchalik bilan egallab olingan yerni qaytarib olishga asos bo'la oladi.

Yer muhofazasiga oid qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik

<i>Yer qonunchiligining buzilish turlari</i>	<i>Javobgarlik</i>
Yerlardan belgilangan maqsadlarda foydalanmaslik	MJK-105-106.JK-7,270. YEK-90, TMKK-47-48,52.
Yerlarni yaroqsiz holga keltirish, ularni kimyoviy va radioaktiv moddalar, ishlab chiqarish chiqindilari hamda oqova suvlari bilan ifloslantirish	MJK-77, 89, 91, 104. JK-193-197,201. FK-985 TMKK-47-51.MK-181.
Yer holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ob'ektlarni joylashtirish, qurish, loyihalashtirish va foydalanishga topshirish	MJK-96 TMKK-47
Ekologik talablarni bajarmaslik	MJK-91.MK-181. JK-172, 193. TMKK-47-52.
Vaqtincha egallab turgan yerlarni qaytarish muddatini qaytarish muddatini buzish yoki yerlarni belgilangan maqsadlarda foydalanishga yaroqli holatga keltirishga oid majburiyatlarni bajarmaslik	MJK-67. JK-197. TMKK-47-51. FK-985.
Davlat yer kadastri ma'lumotlarini buzib ko'rsatish	MJK-68. JK-209. TMKK-47.
O'zboshimchalik bilan pichan o'rish va chorva mollarini boqish	MJK-82. JK-197. TMKK-47. FK-985.
Yerlardan xo'jasizlarcha foydalanish, tuproq unumdorligini pasaytiruvchi omillarga yo'l berish, yerlarning holatini yomonlashtirish	MJK-65, 95. JK-195, 197, MK-181. FK-195

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 47-moddasi, Yer kodeksining 90-moddasi, Mehnat, Fuqarolik, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi, Jinoyat kodekslariga muvofiq ravishda yer to'g'risidagi qonun xujjatlarini buzganlar uchun intizomiy, fuqaroviy, ma'muriy va jinoiy jazo qullaniladi. 1-jadvalda ekologik-xuquqiy munosabatlarga doir xuquqbuzarlik turlari, tegishli javobgarlik va maxsus qonunlarning muayyan moddalari ko'rsatib o'tilgan.

Nazorat savollari

1. Yerning yuridik ma'nosi qanday?
2. Qanday yer muammolari sizga ma'lum?
3. Yer muammolarining xuquqiy jixatdan yechimini topish uchun nimalar qilinadi?
4. Yer tuzish deganda nimani tushunasiz?
5. Yerlarning ekologik-xuquqiy muhofaza qilish deganda nimani tushunasiz?
6. Yerlardan oqilona foydalanish tartibi qanday?
7. Ekologik xuquq qanday yerga oid munosabatlarni tartibga soladi?
8. Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va mulkdorlarning ekologik xuquqlari va majburiyatlari nimalardan iborat?
9. Yer fondi toifalari bo'yicha ekologik-xuquqiy munosabatlar o'rnatiladimi?
10. Yer resurslari davlat qumitasiga qanday vakolatlar berilgan?
11. Davlat yer kadastrini olib borishning ekologik-xuquqiy jixatlarini sanab o'ting.
12. Yerga oid qanday xuquqbuzarliklar ekologiya sohasidagi javobgarliklar toifasiga kiradi?

4-ma'ruza

Mavzu: ATMOSFERA HAVOSIGA TA'SIR ETISHNING EKOLOGIK XUQUQIY ME'YORLARI

Reja:

4.1 Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy talablarini umumiy qoidalari

4.2 Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy me'yorlari.

Adabiyotlar: 5, 7, 18, 19, 31

Tayanch iboralar: akustik, atmosfera xavosi, dezintikatsiya, defolyatsiya, imperativ,

4.1 Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy talablarini umumiy qoidalari. Atmosfera havosining o'ziga xos xususiyati-doimo harakatda bo'lishi va uni biron-bir sub'ekt tomonidan mulk sifatida o'zlashtira olish imkoniyatining yo'qligi Shuning uchun ham «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 1-moddasida u davlat mulki deb e'tirof qilinmagan. Atmosfera havosi-umuminsoniyat boyligi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Ekologik xuquqning boshqa manbalaridan farqli, unda ko'proq xalqaro xuquq me'yorlarini aks ettirish maqsadga muvofiqligi ham aynan ushandadir.

Konstitutsiyamizning 50-moddasi va mazkur Qonunning 4-moddasiga ko'ra, fuqarolar o'z hayoti davomida qulay atmosfera havosiga ega bo'lish xuquqi va uni saqlash sohasida imperativ majburiyatlarga egadirlar. Davlat o'zining vakolatlangan organlari (Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi, mahalliy davlat hokimiyati) orqali atmosfera havosini muhofaza qilish soxasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiradi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish standartlari va me'yorlari Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi. Agarda kishilarga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi atmosfera havosi standarti Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan o'rnatilgan, iqlim, ozon qatlami va boshqa havo standartlari Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tomonidan o'rnatiladi. Atmosfera havosi sifatining me'yorlari Davlat standartlari boshqarmasi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tomonidan quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha belgilanadi:

- atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit ob'ektlari (tirik organizmlar) uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planishi;

- fizik omillar atmosfera havosiga akustik, elektromagnit, ionlashtiruvchi hamda boshqa xil zararli taʼsir koʻrsatishining inson va atrof tabiiy muhit obʼektlari uchun yoʻl qoʻyiladigan darajalari;

- ayrim mintaqalar yoki ekologik inqirozli hududlar uchun alohida meʼyorlarning belgilanishi ham mumkinligini Qonun alohida eʼtirof etadi. Chunki Orol va Orol boʻyi, Surxondaryoning shimoliy hududlarida atmosfera havosida tuz, fenol, ftor va uglerod oksidining koʻpayishi tegishli moddalar boʻyicha atmosfera havosini ifloslantirish meʼyorlarini juda qattiq meʼyorlanishiga sabab boʻladi.

Doimiy manbalardan atmosfera havosiga zararli taʼsir koʻrsatish meʼyorlari alohida oʻrnatiladi. Ularni Sogʻliqni saqlash vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. Oʻzbekistonda atmosferaga 150 turdagi ifloslantiruvchi moddalar chiqariladi. Xavflilik darajasiga qarab ular sinflarga ajratiladi. 1-sinf moddalariga: ogʻir metallar, vanadiy, benzapiren, ozon, mishyak va shu kabilar kiradi. 2000 yilga kelib doimiy zararli taʼsir koʻrsatish manbalari 1971 tonnaga yetgan. Tozalagichlarning 85% meʼyor holda faoliyat yuritmoqda. Qolganlarida ularning oʻrnatilishi yoki yangisi bilan almashtirilishi talab etiladi.

Yangi qonunning oʻziga xos tomonlaridan yana biri atmosfera havosidan foydalanishga doir meʼyorlarning oʻrnatilishidir. Ushbu foydalanish meʼyorlari koʻchma manbalar, doimiy ifloslantiruvchi manbalar, fizik omillar boʻyicha alohida oʻrnatilgan. Meʼyorlarning eng yuqori koʻrsatkichlari atmosfera havosining tabiiy tarkibining oʻzgarishiga olib kelmaydigan darajada belgilanadi. Atmosfera havosidan foydalanish meʼyorlari, korxonalar, muassasa, tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasida tasdiqlanadi.

Koʻchma manbalardan atmosfera havosiga zararli taʼsir koʻrsatish meʼyorlari Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi va Sogʻliqni saqlash vazirligi tomonidan belgilab qoʻyiladi. Ayniqsa, bu oʻrinda Yangi qonun avtomobil, traktor, tramvay, trolleybus, samolyot, poezdlar tomonidan chiqariladigan tovushlarga birinchi bor alohida eʼtiborni qaratgan. Rivojlangan Gʻarb mamlakatlarida harakatdagi texnika manbalarining tovushi uni milliy hududda yurishi, uchishi va suzishiga ruxsat berilishini belgilovchi bosh meʼyordir. Ushbu talablarga davob berish uchun ham Oʻzbekiston shovqinsiz UzDEU avtomashinalarini ishlab chiqmoqda, A-300, Boing-474 kabi samolyotlarni sotib olmoqda. Ular barcha ekologik meʼyorlarga javob beradi va dunyoning barcha chekkalarida ushbu texnikalardan foydalanish imkonini yaratadi.

Doimiy ifloslantiruvchi manbalardan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar hamda biologik organizmlarni chiqarish va foydalanishni tartibga solish Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tomonidan beriladigan ruxsatnomalarga binoan yoʻl qoʻyiladi.

Qonunning 14-moddasida barcha turdagi yoqilgʻi va yonilgʻi-moylash materiallarini standartlashtirish talabi oʻrnatilgan. Bu degan soʻz Energetika

vazirligiga qarashli issiqlik stantsiyalari isitish va sanoat qozonlarida yoqilg'ini ishlatishni «Uzneftgaz» korporatsiyasi bilan kelishgan tarzda, muayyan standartlarga muvofiq ravishda olib boradi. Yoqilg'i va yonilg'i-moylash materiallarining talabi Farg'ona va Shurtangaz zavodlarida jaxon standartlariga moslashtirilishi shart. Standartlarni o'rnatish va nazorat qilish juda serchiqim tadbir bo'lib, u mazkur korxonalar tomonidan Tabiatni muhofaza qilish qumitasi bilan kelishilgan tarzda olib boriladi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasining ma'lumotlariga ko'ra, shahar va aholi qo'rg'onlarida atrof-muhitning ifloslanishi, avvalombor, yoqilg'i materiallari sifatining yomonligi va motor yoqilg'isining tarkibida oltingugurtning ko'pligida, deb xulosalangan. Yaqin kelajakda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi etilsiz yoqilg'ilarni ishlab chiqarish niyatida. Ana ushanda Yevropa, Yaponiya, Amerikada bo'lgani kabi O'zbekistonda ham atmosfera havosi nisbatan musaffolashadi, degan niyatdamiz.

Sobiq Ittifoq hududida mustaqil respublikalarning paydo bo'lishi, ularda yaxshi amallarning ko'payishi bilan bir qatorda, noekologik oqibatlarni ham keltirib chiqardi. Bunga misol qilib rivojlangan mamlakatlardan keltirilgan eski avtomobil parkining to'planishi va ularni nosoz ekspluatatsiya qilinishi. 1997 yildan boshlab, Ushbu holat O'zbekiston uchun qo'llanilmadi. Birinchi navbatda, «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunda chetdan olib kiriladigan mashinalarga katta talablarning qo'yilishi (15-modda) va bojxona to'lovlarining ko'paytirilishi. IIV, DYXXBB va Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi respublika hududida xalqaro standartlarga mos ravishda avtomobillarga oid ekologik me'yorlarni tatbiq qilishga kirishgan.

Suveren O'zbekiston Respublikasining ekologik qonunchiligida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Chunki Asaka, Samarqand, Urganch shaharlarida yengil va yuk avtomashinalari, Toshkentda esa samolyot, traktor va boshqa qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarila boshlandi. Qonunning 16-moddasi aynan transport va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ishlab chiqarish va ulardan foydalanishning ekologik talablarini o'rnatdi. Ushbu talablarga javob bermaydigan texnik vositalarni ishlab chiqarish taqiqlanadi. Xuddi ana shunday ekologik talab bundan buyon avtoservis xizmatlari uchun ham qo'llaniladigan bo'ldi (17-modda). Avtoservislarda, albatta, atmosferaga chiqariluvchi gazlarni va ovozni tekshirish bo'yicha diagnostika va tuzatish asboblari hamda mutaxassislarning bo'lishi talab etiladi. Qonunning 22-moddasida transport magistrallarida avtomobillarni nazorat qilish uchun yuridik asos yaratildi. Bu me'yor ham atmosfera havosini muhofaza qilishning xalqaro standartlariga mos tushadi.

4.2 Atmosfera havosining ekologik-xuquqiy me'yorlari. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining Navoiy, Qo'qon, Chirchiq, Namangan, Buxoro kabi o'nlab shaharlarida yirik kimyoviy, neft-kimyoviy, gaz-kimyoviy korxonalar mavjud. «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 18-moddasida kimyoviy moddalarni ishlab chiqaruvchi va ulardan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar uchun yo'l qo'yiladigan me'yorlar belgilangan, ularni nazorat qilish usullari va ekologik –toksikologik pasportlarini Tabiatni muhofaza qilish

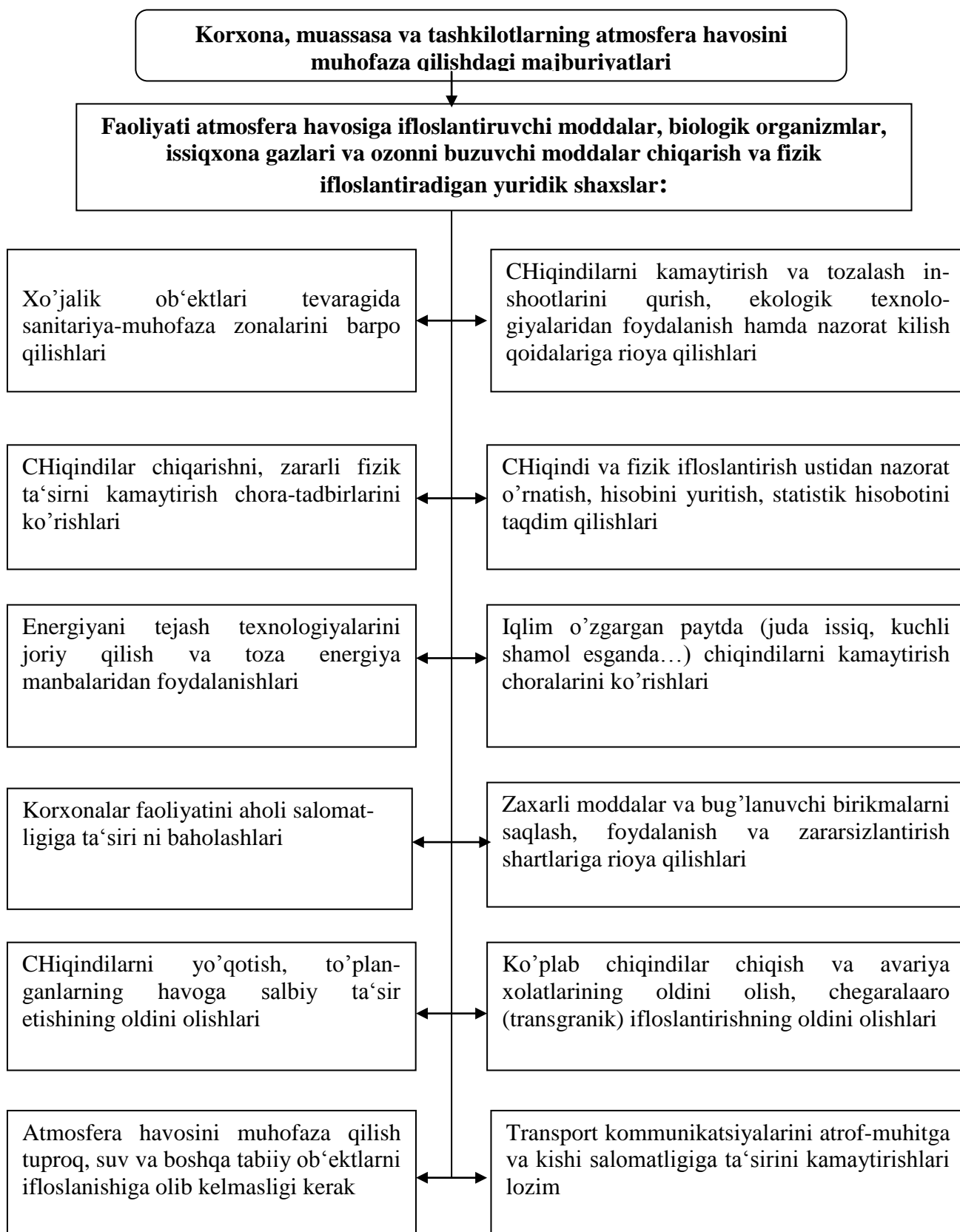
davlat qumitasi va Sog'liqni saqlash vazirligi belgilangan tartibda ishlab chiqilishi ko'rsatilgan. Ishlatish taqiqlangan yoki ishlatishga yaroqsiz bo'lib qolgan har qanday kimyoviy moddalarning zararsizlantirilishi, borlarini esa xalq xo'jaligida va ayniqsa, qishloq xo'jaligida foydalanishning qattik me'yorlari o'rnatilishi talab etiladi. Yangi Qonun atmosfera havosini muhofaza qilish maqsadida osmondan turib (samolyot yoki vertolyot kabi uchuvchi vositalar yordamida) defolyatsiya yoki dezintikatsiya qilishni taqiqlaydi.

Ozon qatlamini muhofaza qilishga doir Vena konventsiyasi va ozon qatlamini buzuvchi moddalarga doir Monreal protokoliga qo'shilgan O'zbekistonda, ozon qatlami Atmosfera havosini ekologik-xuquqiy muhofaza qilishning maxsus ob'ekti sifatida qaraladi. Qonunning 19-moddasiga muvofiq, ozonni buzuvchi moddalar bo'lgan buyumlardan foydalanuvchi va ularni ta'mirlovchi korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlar bunday moddalarni hisobga olishi va ozon uchun xavfsiz moddalar bilan almashtirilishini ta'minlashlari lozim. Bu o'rinda freon moddasi ishlatiladigan muzlatgich va konditsionerlarni ta'mirlovchi maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalarining ishini tartibga solish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ilgarilari yer qa'ridan foydali qazilmalarni qazib olish, texnogen tashlandiqlarni saqlash ishlarida atmosfera havosini muhofaza qilish talablari o'rnatilmagan edi. Yangi taxrirdagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonunning IV bobi 35,40-moddalariga binoan, yer qa'ridan va uning xosilalaridan foydalanishda, atmosfera havosining ifloslanishiga olib keluvchi ishlarning taqiqlanishi, mas'uliyatli shaxslarning esa majburiyatlari qonun bilan tartibga solinishi belgilab qo'yilgan. «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 21-moddasiga muvofiq, shahar va aholi punktlari hamda ularning atrofida texnogen hosilalarni tashkil etish va tashlandiq chiqitlarni joylashtirish man etiladi. Aholi soni va iqlim sharoitlariga ko'ra, aholi punktlarida tegishli maydonlarda muhofaza zonalari o'rnatiladi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish Yangi Qonun barcha xo'jalik faoliyati, agarda u atmosfera havosiga ta'sir etishi mumkin bo'lsa, ekologik sertifikatsiyalanadi. Ekologik sertifikatsiyalash kashfiyotlar, ixtirolar, sanoat namunalari, texnika va texnologiyalarni joriy etish paytida ham qo'llaniladi. Bu talab O'zbekistonning xalqaro hamjamiyat oldidagi burchi hisoblanadi.

Korxonalar, tashkilot va muassasalar atmosfera havosini ekologik-xuquqiy muhofaza qilish sohasida 4-rasmda bayon etilgan talablarni bajarishga majburdirlar. Aks holda ularning faoliyatlari to'xtatilishi, bekor qilinishi va xuquqbuzar shaxslar tegishli yuridik javobgarlikka tortilishlari mumkin.

4-rasm. Yuridik shaxslarning atmosfera havosini muhofaza qilishdagi majburiyatlari

Nazorat savollari

1. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun qaysi bir havo muhofazasining xuquqiy me'yorlarini o'rnatadi?
2. Atmosfera havosini muhofaza qilishning umumiy qoidalari nimadan iborat?
3. Qanday ko'rsatkichlar bo'yicha atmosfera havosi sifati aniqlanadi?
4. Sobiq Ittifoq va mustaqillik davridagi «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunlarning asosiy farqi nimada?
5. Davlat standartlari qaysi turdagi ob'ektlar bo'yicha o'rnatiladi?
6. Atmosfera havosining qaysi bir o'ziga xom jixatlarini inobatga olgan tarzda xuquqiy me'yorlar o'rnatiladi?
7. Davlatning maxsus vakolatlangan boshqaruv organlarining funksiyalarini sanab o'ring.
8. Atmosfera havosini ekologik-xuquqiy muhofaza qilish talablari nimalardan iborat?
9. Yuridik shaxslarning atmosfera havosini muhofaza qilishdagi majburiyatlari qanday?
10. Atmosfera havosini muhofaza qilishning kafillik mexanizmi deganda nimani tushunasiz?

5-ma'ruza

Mavzu: O'SIMLIK VA XAYVONOT DUNYOSINI, O'RMONLARNI MUHOFAZA QILISHNING XUQUQIY ASOSLARI

Reja:

5.1 O'simlik dunyosidan foydalanishning ekologik-xuquqiy tartibi

5.2 O'rmonlardan foydalanishning ekologik-xuquqi

5.3 Xayvonot dunyosiga munosabatning ekologik-xuquqiy maqsadi va vazifalari

Adabiyotlar: 5, 16, 18, 19, 28, 31, 34, 43, 44

Tayanch iboralar: o'rmonlarni ko'paytirish, o'rmonlarni qo'riqlash, o'rmonlarni tiklash, o'simlik dunyosi ob'ekti, qizil kitob, qo'riqxonalar

5.1 O'simlik dunyosidan foydalanishning ekologik-xuquqiy tartibi.

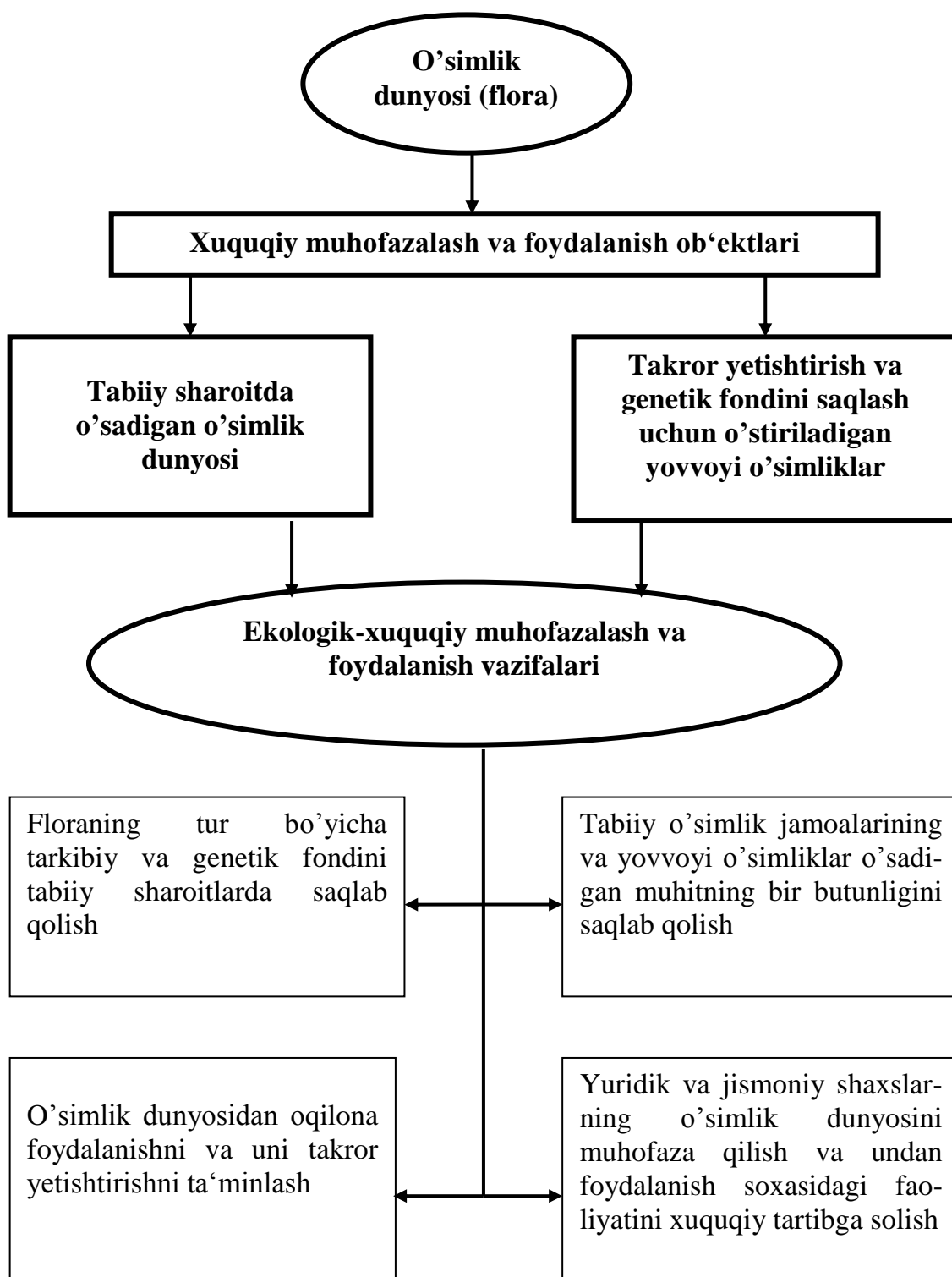
O'simlik dunyosi O'zbekiston Respublikasida Ekologik xuquqning mustaqil ob'ekti sifatida e'tirof etilgan. Shuning uchun ham 1997 yil 26 dekabrda Oliy Majlisning 1-chaqiriq X sessiyasida «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va foydalanish to'g'risida»gi maxsus qonun (quyida Qonun deb yuritiladi) qabul qilindi. Ushbu Qonunning 1-moddasiga binoan o'simlik dunyosi ob'ekti bo'lib tabiiy sharoitda o'sadigan, takror yetishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stiriladigan yovvoyi o'simliklar hisoblanadi. Aynan ana shu turdagi o'simliklarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid munosabatlar ekologik-xuquqiy munosabatlar toifasiga kiritiladi.

O'rmonlar Ekologik xuquqning mustaqil ob'ekti sifatida alohida qonun xujjatlari bilan tartibga solinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlar mazkur respublikaning qonun xujjatlari bilan ham tartibga solinadi. Agarda ushbu masala bo'yicha O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarda ishtirok etsa va ulardan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, unda xalqaro shartnoma me'yorlari ustuvorlikka ega.

O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish vazifalari 5-rasmda ko'rsatilgan bo'lib, u qonun xujjatlari orqali floraning tur bo'yicha tarkibini va genetik fondini tabiiy sharoitlarda saqlab qolish uchun xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida o'simlik dunyosi davlat mulki-umummilliy boylik bo'lib, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidadir (Qonun, 3-modda).

5-rasm . O'simlik dunyosi ob'ektlari va uni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish vazifalari

O'simlik dunyosi ob'ektlaridan foydalanish umumiy va maxsus yo'nalishda olib boriladi. Umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan xayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun bepul amalga oshiriladi. Qonunning 7-moddasiga ko'ra, jismoniy shaxslar chorvachilik ehtiyojlari uchun yovvoyi ozuqa maxsulotini

tayyorlash va chorva mollarini o'tlatish kabi xuquqlarga egadirlar. O'simlik dunyosidan maxsus foydalanish yuridik va jismoniy shaxslarni ishlab chiqarish va boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun xaq evaziga ruxsatnomalar asosida berib qo'yishdir. Maxsus foydalanish Qonunning 7-modda 4-qismida berilgan bo'lib, ularga: ovchilik xo'jaligi ehtiyojlari; texnik va dorivor xom-ashyoni tayyorlash; oziq-ovqat maqsadlari uchun tayyorlash; daraxt va butalarni kesish; ilmiy-tadqiqotlar olib borish; madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekratsion va estetik maqsadlarda foydalanish; tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish kabi faoliyat turlari kiradi.

Soliq kodeksining 31 moddasiga muvofiq, o'simlik dunyosidan foydalanishda, yangi tashkil qilingan dehqon va fermer xo'jaliklari ikki yil muddatga, ilmiy-tadqiqot va ekologik vazifalarni bajaruvchi tashkilotlar, madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy va sog'lomlashtirish maqsadlarini ko'zlagan notijorat yuridik shaxs maqomidagi jamoa uyushmalari esa tegishli xaq tulashtan ozod qilinadilar.

O'simlik dunyosini doimiy va vaqtincha (uzoq muddatli-10 yilgacha, qisqa muddatli-3 yilgacha) foydalanishga berib qo'yiladi. Foydalanish me'yorlari (Qonunning 9-moddasiga binoan) Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi va Respublika Fanlar akademiyasi bilan kelishilgan holda hamda qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan belgilanadi.

O'simlik dunyosi ob'ektlaridan foydalanuvchilar Qonunning 10-moddasiga ko'ra quyidagi xuquqlarga egadirlar.

- berib qo'yish shartlariga muvofiq foydalanish;
- belgilangan tartibda olingan maxsulotni tasarruf etish;
- buzilgan xuquqlarini tiklatish va yetkazilgan zararni qoplatish.

Ularga qo'yidagi majburiyatlar yuklatiladi:

- belgilangan qoidalarga rioya etish;
- oqilona foydalanish;
- muhofaza qilish va takror yetishtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;
- yong'in xavfsizligiga rioya etish, unga qarshi choralar ko'rish va yong'in chiqqan taqdirda uni o'chirish choralarini ko'rish;
- foydalanganlik uchun o'z muddatida xaq to'lash va qonun xujjatlarida belgilangan boshqa xuquq va majburiyatga egadirlar.

Davlatning siyosiy, ekologik va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash aloxida bir tabiiy, texnogen va boshqa xavfsizlik holatlari yuzaga kelgan holda, foydalanuvchilarning faoliyati davlatning umumiy va maxsus vakolatlangan organlari tomonidan cheklab qo'yilishi, to'xtatib turilishi yoki man etilishi mumkin.

Qonunning 11-moddasiga muvofiq, aloxida muhofaza etiladigan ayrim tabiiy hududlar (qo'riqxonalar, qo'riqlanadigan zonalar, tabiat yodgorliklari)da o'simlik dunyosidan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Qizil kitobga kiritilgan o'simliklardan foydalanish man etiladi. Lekin qonunda Vazirlar mahkamasining ruxsati bilan noyob va yo'q bo'lib ketayotgan o'simlik dunyosidan foydalanish, ular bilan savdo qilish, chetga olib ketish amalga oshirilishi mumkin. Bunday holatda Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasining taqdimnomasi va Fanlar akademiyasining xulosasi kerak bo'ladi.

O'simlik dunyosidan foydalanuvchi shaxslarning umumiy va maxsus turdagi foydalanish tartibi Qonunning 12-18 moddalarida batafsil ko'rsatib o'tilgan.

Xo'sh, qanday hollarda shaxslarning o'simlik dunyosi ob'ektlaridan foydalanish xuquqi bekor qilinadi? Unga Qonunning 19-moddasida hamda boshqa ekologik me'yoriy xujjatlarda ko'rsatilgan holatlar asos bo'lishi mumkin. Masalan:

- o'simlik dunyosidan foydalanish xuquqidan voz kechilganda;
- belgilangan foydalanish muddati tugaganda;
- yuridik shaxs faoliyati tugatilganda;
- o'simlik dunyosi ob'ektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror yetishtirish qoidalari, me'yorlari va boshqa talablari buzilganda;
- o'simlik dunyosi ob'ektlarida foydalanganlik uchun xaq belgilangan muddatda to'lanmaganda;
- foydalanish ta'sirida tabiiy o'simliklar turkumida asliga qaytarib bo'lmaydigan o'zgarishlar xavfi tug'ilganda;
- er uchastkalari davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yilganda va hokazo.

O'simlik dunyosidan foydalanish tartibi zamon talabiga mos ravishda doimo o'zgarib, takomillashib va rivojlanib borishi tabiiy xoldir.

5.2 O'rmonlardan foydalanishning ekologik xuquqi. Kishilar o'rmonlardan doimo foydalanar ekanlar, bir paytning o'zida ular o'rmonlarni muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko'rishga majburdirlar.

O'rmonlardan foydalanish xuquqi deb o'rmonlarning foydali xususiyatlaridan yuridik va jismoniy shaxslarning o'z xo'jalik va boshqa hayotiy ehtiyojlarini qondirishlari uchun qonun xujjatlarida belgilangan tarzda foydalanishlari tushuniladi.

Ekologik xuquqning printsiplaridan kelib chiqqan holda va «O'rmon to'g'risida»gi qonunning 19,30-moddasiga binoan, o'rmondan foydalanish ma'lum xaq evaziga (maxsus foydalanish) yoki bepul (umumiy foydalanish) amalga oshiriladi. To'lovlar miqdori va ularni undirish tartibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi va unga doimo qo'shimcha hamda o'zgartirishlar kiritib turiladi.

O'rmonlardan foydalanish doimiy va vaqtinchalik bo'ladi. Doimiy foydalanish uchun o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga, vaqtinchalik esa (qisqa muddatli-3 yilgacha, uzoq muddatli-10 yilgacha) o'rmon

xo'jaligiga kirmagan yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Ushbu foydalanish xuquqi O'rmon xo'jaligi Bosh boshqarmasining bo'linmalari yoki ular vakolat bergan tashkilot, muassasa yoki korxonalar tomonidan beriladi. O'rmondan maxsus foydalanishga litsenziya yoki chipta asosida yo'l qo'yiladi.

«O'rmon to'g'risida»gi qonunning 30-moddasiga muvofiq, o'rmondan doimiy foydalanuvchilar muayyan xuquq va majburiyatlarga egadirlar. O'rmon fondi uchastkasidan belgilangan tartibda doimiy foydalanuvchilar quyidagi xuquqlarga egalar:

- mustaqil xo'jalik yuritish;
- suv, yer va yer osti boyliklaridan foydalanish;
- yo'l ochish;
- o'rmon maxsulotlarini joylashtirish uchun maydonchalar jixozlash;
- ishlab chiqarish va uy-joy binolari hamda inshootlarini qurish;
- tayyorlangan maxsulotga va uni sotishdan olingan daromadga mulkdor bo'lish;

Majburiyatlar:

- o'rmonni muhofaza qilish va qo'riqlash;
- o'rmondan oqilona foydalanish;
- o'rmonni takroriy (qayta) ko'paytirish (tiklash);
- o'rmonning davlat hisobini olib borish;
- o'rmondagi barcha tabiiy ob'ektlarga zarar yetkazmaslik;
- o'rmondan maxsus foydalanganlik uchun to'lovni o'z vaqtida to'lash;
- alohida muhofaza etiladigan o'rmon fondiga tegishli xuquqiy holatni ta'minlash;
- o'zga foydalanuvchi shaxslarning xuquqlarini buzmaslik va qonun xujjatlarida belgilangan boshqa xuquqlar.

O'rmondan vaqtinchalik foydalanuvchilar o'rmon fondi uchastkasida belgilangan tartibda quyidagi xuquqlarga egalar:

- muddatli va tegishli faoliyat yuritish;
- yo'l ochish;
- o'rmon maxsulotlarini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash;
- ishlab chiqarish binolari va inshootlarini qurish.

Majburiyatlar:

- o'zlariga berib quyilgan yaylovlar, pinchazorlardan oqilona foydalanish;
- o'rmondagi tabiiy boyliklarga salbiy ta'sir ko'rsatmaslik;

- o'rmondan foydalanganlik uchun to'lovni o'z vaqtida to'lab borish;
- o'zga shaxslarning xuquqlarini buzmaslik.

Qonunning 23-moddasiga ko'ra, davlat o'rmondan foydalanuvchilarning qonun bilan belgilangan faoliyatlariga aralashmaslik, xuquqlari buzilgan taqdirda ularni tiklash va yetkazilgan zararni to'la hajmda qoplash majburiyatini oladi. Qonunning 24-moddasida belgilangan tartibda o'rmondan foydalanuvchilar o'z xuquqlaridan voz kechishi, uning bekor qilinishi, olib qo'yilishi, mahrum qilinishi ham mumkin.

O'rmondan quyidagi maqsadlarda foydalanish uchun ruxsat beriladi:

- ✓ daraxtzor va butazorlarni kesish;
- ✓ qo'shimcha tarzda foydalanish (mol boqish, pichan o'rish, asal-arichilik, dorivorlar tayyorlash);
- ✓ ovchilik ehtiyojlari uchun foydalanish;
- ✓ ilmiy-tadqiqot olib borish;
- ✓ madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtirish, rekratsion va estetik maqsadlarda hamda shu kabi qonun xujjatlarida belgilangan tartibda.

Fuqarolar Qonunning 30-moddasiga binoan, o'rmonda yovvoyi dorivor va ozuqabop o'simliklar, mevalar, qo'ziqorinlar yig'ishni bepul amalga oshirishlari mumkin. Lekin ular yong'in va ekologik xavfsizliklarga rioya etishlari, daraxt va butalarni sindirmasliklari, o'rmon ekinlariga shikast yetkazmasliklari, o'rmondagi atrof tabiiy muhit unsurlariga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar. Davlat chegarasidagi ormondan foydalanish tartibi Davlat chegaralarini himoya qilish davlat qumitasi va O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi bilan birgalikda belgilangan xuquqiy tartibi asosida o'rnatiladi.

O'zbekistonda o'rmonlar, avvalombor, ekologik funktsiyani bajarar ekan, ularni qo'riqlash, muhofaza qilish, tiklash, ko'paytirish, maxsuldorligini oshirish, ya'ni himoyalashni xuquqiy jixatdan ta'minlash o'ta dolzarb masaladir.

«O'rmon to'g'risida»gi qonunning 32-moddasiga binoan, o'rmonlarni qo'riqlash-tegishli davlat organlari tomonidan o'rmonlardan noqonuniy tarzda foydalanish, ularga zararli ta'sir ko'rsatishdan qo'riqlash.

O'rmonlarni muhofaza qilish esa ularga zararkunandalar, kasalliklar, tabiiy texnogen jarayonlar (eroziya, sel, deflyatsiya, solifluktsiya, abraziya...) ning oldini olish chora-tadbirlarini qo'llash orqali olib boriladi. Ushbu xuquqiy tartib O'rmon xo'jaligi Bosh boshqarmasi tomonidan belgilanadi.

O'rmonlarni tiklash uchun kesilgan o'rmon yoki o'rmonsiz yer o'rniga daraxt va butalar ekish, nav tarkibini yaxshilash, ularning maxsuldorligi va muhofazalash xususiyatini oshirish, genetik fondi va biologik xilma-xilligini saqlab qolish.

O'rmonlarni ko'paytirish o'z ichiga daraxtzorlarning zichligini oshirish, nav tarkibini yaxshilash, qimmatli navlarni ko'paytirish, boshqa yer fondi toifalaridan (masalan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan) o'rmon fondi yer toifasiga kiritish kabi tadbirlarni oladi.

O'rmonlarning maxsuldorligini oshirish ularni takroriy ko'paytirish, nav tarkibini yaxshilash, o'rmon melioratsiyasi va plantatsiyasini tashkil etish orqali amalga oshiriladi.

O'rmonlarni xuquqiy jihatdan himoyalash, yuqorida keltirilgan tadbirlar bilan bir qatorda, Qonunning 37-41 moddalarida belgilangan me'yorlar asosida ham olib boriladi. Masalan, noqonuniy ravishda qo'lga kiritilgan o'rmon maxsulotlarini (daraxt, buta, hayvonot va o'simlik dunyosi turlari) olib qo'yiladi yoki keltirilgan zarar to'liq qoplanadi.

O'rmon fondi yerlarida o'rmonlarning holatiga va ularni takroriy ko'paytirishga ta'sir etadigan korxonalar, inshootlar va boshqa ob'ektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ishga tushirish, Yangi texnologiyalarni joriy etishga ruxsat berilmaydi. Insonlarning o'rmonlarga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan barcha faoliyat turi ekologik ekspertizadan o'tkazilishi va tegishli davlat organlari bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi shart.

O'rmon fondi yerlarida o'rmon xo'jaligini yuritish bilan bog'liq bo'lmagan qurilish va portlatish ishlari, foydali qazilmalarni qazib olish, kabellar, quvurlar va boshqa kommunikatsiyalarni o'tkazish, parmalash va shu kabi ishlar davlat o'rmon xo'jaligi va mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi.

O'rmonlarni xuquqiy jihatdan muhofazalash «O'rmon to'g'risi»gi qonun xujjatlarining talablarini buzuvchilar faoliyatlarini to'xtatib qo'yish, cheklash yoki taqiqlash orqali amalga oshirilishi mumkin. Ushbu yuridik tusdagi davlat organlarining harakatlari qurg'oqchilik, yong'inlar, ko'chmalar, zilzila, toshqin kabi tabiiy va texnogen salbiy oqibatlardan o'rmonlarni saqlash maqsadida ham qo'llanilishi mumkin.

O'rmonlarni xuquqiy muhofaza qilishning yana bir jihati o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan oqilona foydalanish va ularni takroriy ko'paytirishni moliyalashtirish hamda o'rmon xuquqi sub'ektlarini iqtisodiy rag'batlantirish orqali amalga oshiriladi. Bunday holat Ekologiya xuquqida tabiatni muhofaza qilishning ekologik-iqtisodiy mexanizmini yaratish, deb aytiladi.

O'rmonlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish doirasida kelib chiqadigan nizolar xo'jalik, fuqarolik, ma'muriy va jinoiy protsessual tarzda hal qilinadi va tegishli xuquqbuzarliklar uchun yuridik javobgarlikni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Masalan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 77-80 moddalarida o'rmon fondidan foydalanish qoidalarini, o'rmonda daraxt va butalarni kesish yoki ularni payxon qilish, yohud o'rmonlarni tiklash qoidalarini buzish, mansabdor shaxs yoki fuqarolarga ma'muriy jazoni qo'llashga asos bo'la oladi.

Ma'muriy jazo mazkur moddalar bo'yicha Tabiatni muhofaza qilish va O'rmon xo'jaligi inspektorlari tomonidan qo'llanilishi mumkin.

5.3 Xayvonot dunyosiga munosabatning ekologik-xuquqiy maqsadi va vazifalari. Xayvonot dunyosini ekologik-xuquqiy muhofaza qilish-quruqlikda, suvda, atmosferada va tabiiy erkinlik holatida yashaydigan, O'zbekistonda doimiy yoki vaqtincha yashaydigan yovvoyi xayvonlarni, shuningdek, ilmiy yoki ekologik maqsadlarda yarim erkin sharoitda yoki sun'iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni xuquqiy jixatdan tartibga solish.

Maqsad esa hozirgi va kelajak avlod uchun xayvonot dunyosini xuquqiy yo'llar orqali saqlab qolishga erishishdir.

«Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 2-moddasiga binoan, Ushbu maqsadga erishmoq uchun quyidagi vazifalarni bajarish talab etiladi:

- ✓ xayvonot dunyosining yashash sharoitlarini ta'minlash;
- ✓ ularning xilma-xil turlarini, tabiiy galalari butunligi va yashash muhitini saqlash maqsadida xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish;
- ✓ xayvonot dunyosini tiklash va takror yetishtirish soxasidagi munosabatlarni tartibga solish.

Xayvonot dunyosining inson hayotida tutgan o'rnining juda beqiyosligini inobatga olgan holda, O'zbekistonda u davlat mulki-umummilliy boylik deb e'tirof etilgan. Davlat o'zining umumiy va maxsus vakolatdigan organlari orqali xayvonot dunyosini ekologik-xuquqiy jihatdan boshqaradi, tartibga soladi va muhofazasini ta'minlaydi.

Xayvonot dunyosidan unumli foydalanish va uning muhofazasini xuquqiy jixatdan ta'minlash maqsadida mustaqil O'zbekistonimizda bir qator muhim qonun xujjatlari qabul qilindi hamda ularning ekologik-xuquqiy mexanizmi yaratilmoqda.

Xayvonot dunyosining ekologik-xuquqiy jixatlari «Tabiatni muhofaza qilish», «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar», «Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish» kabi qonunlar, Oliy Majlisning «Noyob va yo'q bo'lib ketayotgan o'simlik va xayvon turlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni tartibga solish» (1993), Vazirlar Mahkamasining «Yovvoyi xayvonlar va o'simliklar muhofazasini kuchaytirish va ulardan foydalanishni tartibga solish choralari», «O'zbekiston Respublikasiga yirtqich qushlar olib kelinishini va ularning chetga chiqarilishini tartibga solish to'g'risida»gi qaror va yo'riqnomalarida to'liq aks ettirilgan.

O'zbekistonda barcha ko'rinishdagi xayvonlar Ekologik xuquqning ob'ekti bo'la olmaydi.

«Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan fotsdalanish to'g'risida»gi qonunning 4-moddasida O'zbekistonda ekologik-xuquqiy jixatdan tartibga solinadigan xayvonot dunyosi ob'ektlariga quyidagilar kiradi:

1) *kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchilar, quruqlikda va suvda yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populyatsiyalari;*

2) *yovvoyi hayvon galalari yoki ularning har qanday to'dalari;*

3) *Qizil kitobga kiritilgan kamyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan turlari;*

4) *Yovvoyi hayvonlar yashash faoliyatining maxsulotlari.*

O'zbekistonda yovvoyi turdagi sut emizuvchi xayvonlarning 6 turkumi mavjud bo'lib, ulardan 6 turi hasharotxo'rlar, 20 turi qo'lqanotlilar, 2 turi quyonsimonlar, 37 turi kemiruvchilar, 24 turi yirtqichlar, 8 turi tuyoqlilardir. Parranda yoki qushlarning-424, suvda va quruqlikda yashovchilarning-3, sudralib yuruvchilarning-59, baliqlarning-83, umurtqasizlarning-58 turi mavjud.

Yovvoyi hayvonlar yakka, oila, gala yoki to'da bo'lib yashaydilar. Ularning bunday hayot kechirishlari minglab yillar davomida evolyutsion tarzda davom etib kelgan. Ularning yashash muhitining buzilishi hayvonlarning qirilib ketishiga sabab bo'la oladi. Shuning uchun xayvonot dunyosini ekologik-xuquqiy muhofaza qilish tartibi ularning galalari va to'dalari hamda yashash faoliyatining mahsuli (in va uyalari) bo'yicha ham olib boriladi.

Alohida muhofaza etishga muhtoj bo'lgan hayvonot dunyosi, ya'ni Qizil kitobga kiritilgan turlariga doir ijtimoiy munosabatlar davlatning xuquqiy jihatdan katta e'tirof berish ob'ekti bo'lib xisoblanadi.

Xayvonot dunyosi ob'ektlarini muhofaza qilish maqsadida Konstitutsiyamizning 50, 54-moddalaridan kelib chiqqan holda va «Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 5-moddasiga binoan jismoniy va yuridik shaxslarga quyidagi xuquq va majburiyatlar belgilangan:

- xayvonot dunyosi va uning yashash muhitini muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish;
- mazkur masala bo'yicha davlat dasturlarini ruyobga chiqarishga ko'maklashish;
- jamoat ekologik ekspertizasini o'tkazish;
- jamoat nazoratini olib borish;
- tegishli axborot olish;
- keltirilgan zararni qoplash masalasining qo'yish;

Ushbu qonuniy xuquq va majburiyatlarning fuqarolar va ularning jamoalariga yuklatilishi O'zbekistonda demokratik davlatchilik elementlarini shakllantirish va fuqarolik jamiyatini qurishning yana bir muhim yo'li xisoblanadi.

Xayvonot dunyosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan yetarli darajada ekologik-xuquqiy tartibga solish, uning nazorat tizimini yo'lga qo'yishga bog'liqdir. Davlatning mazkur masalada ekologik-xuquqiy nazorati esa xayvonot dunyosi kadastri – monitoringi – nazorati – ekspertizasi tizimi orqali olib boriladi.

Nazorat savollari

1. Ekologiya xuquqida qanday o'simlik dunyosi ob'ektlari ajratiladi?
2. Biologik xilma-xillikmi yoki rang-baranglikmi?
3. Nima uchun o'simlik dunyosini ekologik-xuquqiy jixatdan muhofaza qilish kerak?
4. O'simlik dunyosidan foydalanish kimlarga va qanday talablarda beriladi?
5. O'simlik dunyosining noyob va yo'q bo'lib ketayotgan turlari qaerda berilgan bo'ladi?
6. Qizil kitob xuquqiy manba bo'la oladimi?
7. O'simlik dunyosidan qanday maqsadlarda foydalanish uchun ruxsat beriladi?
8. O'simlik dunyosini muhofaza qilishning xuquqiy tamoyillarini sanab o'ting.
9. Nima uchun o'rmon Ekologik xuquqning aloxida bir ob'ekti hisoblanadi?
10. O'rmonlar qanday funktsiyalarni bajaradi?
11. O'zbekistonda o'rmonlardan foydalanishning prioritet me'yorsini nimada?
12. O'rmonga oid qanday ekologik-xuquqiy munosabat yuzaga keladi?
13. Davlatning maxsus o'rmon boshqaruv vakolati qaysi idoralarga yuklatilgan?
14. O'rmon tuzish deganda nimani tushunasiz?
15. O'rmonlardan foydalanish tartibi va muddati qanday?
16. «O'rmon fondi» bilan «O'rmon yer fondi»ning farqi bormi?
17. O'rmonlarni muhofaza qilishning ekologik-xuquqiy jixatlarini keltirib o'ring.
18. Qanday xayvonlar ekologik-xuquqiy munosabat ob'ekti bo'la oladi?
19. Biologik xilma-xillik deganda nimani tushunasiz?
20. Qaysi qonunlarda xayvonlarni muhofaza qilish tartibi o'rnatilgan?
21. Xayvonot dunyosidan foydalanish iborasiga tushuncha bering.

22. Xayvonot dunyosidan foydalanish nimalarga asosan olib boriladi?
23. Baliq ovlash nima?
24. Ov qilish o'z ichiga nimalarni oladi?
25. Qanday xayvonot dunyosining turlarini ovlash yoki tutish man etiladi?
26. Xayvonot dunyosiga keltirilgan zarar qay tariqa qoplanadi?

6-ma'ruza

Mavzu: YER OSTI BOYLIKLARIDAN FOYDALANISHNING EKOLOGIK-XUQUQIY ASOSLARI

Reja:

- 6.1 Yer osti boyliklarini xuquqiy muhofaza qilish zaruriyati**
- 6.2 Yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik-xuquqiy talablar**
- 6.3 Konlardan foydalanish munosabatlarini ekologik-xuquqiy tartibga solish**

Adabiyotlar: 5, 19, 37, 39, 42

Tayanch iboralar: yer osti boyliklarining ekologik funksiyasi, kontservatsiya, rekultivatsiya, funksional,

6.1. Yer osti boyliklarini xuquqiy muhofaza qilish zaruriyati

Yer osti boyliklarining ekologik funksiyasi-ekologik tizimda turuvchi, yer ustining tabiiy fundamenti, tuproq va ularni hosil qiluvchi ona jinslarning tarkib topishidagi mineral asosi ekanligi.

Mineralning kimyoviy, fizik va biologik yemirilishi natijasida ona jinslar hosil bo'ladi va tirik organizmlarning faoliyati natijasida ular tuproqqa aylanadi. Bunday tabiiy jarayon er osti minerallarining ekologik tizimlarda ishtirok etishini ta'minlab beradi.

Yer osti boyliklarining xuquqiy holati-er osti boyliklarini muhofaza qilish, mineral xom ashyodan o'ta samaradorlik bilan foydalanish va buning natijasida buzilgan tabiiy komplekslarni qayta tiklashda yuzaga keladigan munosabatlarning xuquqiy tartibga solinishi.

O'zbekiston Respublikasida yer osti boyliklarining xuquqiy holati Konstitutsiyada belgilangan imperativ me'yorlar va uning asosida ishlab chiqilgan umumlashtirilgan me'yorlar (Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida, Alohida

muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida...) kodifikatsiyalangan (Yer kodeksi, Jinoyat kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks, Fuqarolik kodeksi...) va ixtisoslashtirilgan (Yer osti boyliklari to'g'risida, Kontsessiyalar to'g'risida...) qonunlar va qonun osti me'yoriy xujjatlar asosida tartibga solinadi.

Yer osti boyliklaridan xuquqiy foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir ijtimoiy munosabatlar ushbu xuquq tarmog'ining predmetidir. Yer osti boyliklarini xuquqiy tartibga solish mazmuni ruxsat beruvchi, oldini oluvchi va ta'qiqlovchi xuquqiy me'yorlar orqali ularni muhofaza qilish hamda ulardan o'ta samaradorlik bilan foydalanishdir.

6.2 Yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik-xuquqiy talablar. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-xuquqiy talablari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50,54 va 55 –moddalarida imperativ shaklda o'z aksini topgan. Ularga binoan, har bir fuqaro yoki mulkdor atrof tabiiy muhitga (jumladan, yer osti boyliklariga) nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishi va ulardan oqilona foydalanishi zarur. Ushbu shartlar kengaytirilgan tarzda «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunda berilgan bo'lib, unga muvofiq (18-modda) yer osti boyliklaridan yuridik va jismoniy shaxslar quyidagi ekologik talablar asosida foydalanishlari mumkin: qazilma boyliklarni qazib olishda mineral xom ashyodan kompleks va oqilona foydalanish ta'minlansa; atrof tabiiy muhit va yer osti boyliklari ifloslanishining oldi olinsa; foydalanilgan yer uchastkalarini rekultivatsiya (qayta tiklash yoki buzilgan yerlarni qayta madaniylashtirish ishlari) qilinsa; qayta tiklanadigan foydali qazilmalardan tabiiy qayta tiklanishga erishilsa.

Umumlashtirilgan ekologik-xuquqiy talablar ixtisoslashtirilgan holda yangi taxrirdagi 2002 yil 13 dekabr «Yer osti boyliklari» va 1995 yil 30 avgustdagi «Kontsessiyalar to'g'risida»gi qonunlarda o'z aksini topgan va ular quyidagilardan iborat:

- ❖ tog'-kon sanoatidagi ishlarni (qidiruv, kovlash va rekultivatsiya qilish) yer qa'ridan foydalanish loyihasiga muvofiq olib borish va uni ekologik ekspertizadan o'tkazish;
- ❖ yer qa'rini to'la-to'kis o'rganish, yer osti boyliklaridan oqilona va kompleks foydalanish hamda ularni muhofaza qilish;
- ❖ konlarning foydali qazilmalar mo'l uchastkalarini tanlab ishlatish, mineral xom ashyo qazib olish va uni qayta ishlashda foydali qazilmalarning me'yordagidan ortiq nobudgarchiligiga yo'l qo'ymaslik;
- ❖ yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq ishlarning zararli ta'siridan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish;
- ❖ yer osti boyliklaridan foydalanish chog'ida buzilgan yer uchastkalarini ulardan keyinchalik boshqa maqsadlarda foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish;
- ❖ ichimlik suvi sifatida foydalaniladigan suv to'plash va yer osti suvlari to'planadigan maydonlarda tog'-kon sanoati va maishiy chiqindilarning yig'ilib qolishiga yo'l qo'ymaslik;

- ❖ alohida ilmiy va madaniy qimmatga molik yer osti boyliklari uchastkalarini davlat qo'riqxonalari yohud tabiat, yoki madaniyat yodgorliklariga mo'ljallab ajratib olish;
- ❖ chet ellik investorlar yer osti boyliklaridan foydalanish davomida atrof-muhitni muhofaza qilish va ishlarni ekologik jihatdan bexatar olib borishlari hamda yer usti yohud yer osti uchastkalarini bosqichma-bosqich bexatar qilib qaytarib berishlari va qonun-xujjatlarda nazarda tutilgan boshqa ekologik-xuquqiy chora-tadbirlarni olib borish.

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishdagi ekologik-xuquqiy talablar bevosita yoki bilvosita «Chet el investitsiyalari», «Mulchilik», «Suv va suvdan foydalanish», «O'simliklar va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonunlar, Yer kodeksi, Soliq kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Konchilik tashlamalarini foydali qazilma konlari ishlab chiqish uchun berish tartibi to'g'risida», «Qazib olingan va qazib olish jarayonida yo'qotilgan foydali qazilmalarning zaxiralarini yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar xisobidan o'chirish tartibi to'g'risida», «Foydali qazilmalarni ishlab chiqish paytida yer osti boyliklarini muhofaza qilishning yagona qoidalari»ga bag'ishlangan qarorlarda aks ettirilgan.

Amaldagi me'yoriy xujjatlarda aks ettirilgan yer ostidagi boyliklardan foydalanishdagi ekologik-xuquqiy talablarning mohiyati va vazifalariga ko'ra 4 guruxga ajratish mumkin;

1) yer osti boyliklarini to'liq va kompleks holda o'rganish orqali ularni ishlatish yoki kontservatsiya qilish orqali muhofazalash;

2) mineral xom ashyolarni qidirish, qazib olish va rekultivatsiya qilishni faqatgina ixtisoslashtirilgan davlat organlar nazoratida olib borish va ularni amalga oshirish davomida atrof tabiiy muhitning boshqa ob'ektlariga zarar yetkazmaslik;

3) ishlatilgan konlarni yoki ularni ekspluatatsiya qilish davomida yer uchastkalarini o'z vaqtida rekultivatsiya qilib borish;

4) noyob turdagi mineral boyliklarni va ularning komplekslarini alohida muhofaza qilish tartibini o'rnatish.

6.3 Konlardan foydalanish munosabatlarini ekologik-xuquqiy tartibga solish. O'zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o'tishning besh tamoyilidan biri - davlatning bosh isloxotchiligidir. Davlat isloxotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berar ekan, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning hozirgi zamon talablariga mos tushadigan siyosiy yo'lini ishlab chiqishi hamda uni izchillik bilan amalga oshirishi kerak. Chunki «ijtimoiy jixatdan yo'naltirilgan hozirgi bozor- davlat tomonidan tartibga solib turiladigan bozordir».

Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish vazifalari Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning II bobiga binoan quyidagilardan iborat:

- ✓ er osti boyliklarini geologik jixatdan o'rganish va muhofaza qilish, mineral resurslardan oqilona, kompleks foydalanish, ular bilan bog'liq bo'lgan ishlarni bexatar yuritishga doir me'yorlar va qoidalarni belgilash;
- ✓ mineral xom ashyo bazasini rivojlantirishni ta'minlash;
- ✓ foydali qazilmalarning asosiy turlarini qazib olishning hozirgi paytdagi va istiqbolga mo'ljallangan hajmlarini belgilash;
- ✓ er osti boyliklaridan foydalanganlik uchun to'lovlarni belgilash va o'ndirish;
- ✓ yer osti boyliklari kadastrini o'tkazish, monitoringini olib borish;
- ✓ yer osti boyliklarini muhofazalash va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini o'rnatish va h.k.

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalarni bajarishda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, davlat organlarining o'zi to'g'risidagi qonunlar yoki nizomlariga muvofiq konchilik munosabatlarini tartibga solib turadi. Ularning vakolatlari mohiyati va mazmuniga ko'ra 2 katta guruxga: umumiy va maxsus boshqaruv vakolatidagi davlat organlariga ajratiladi.

Umumiy boshqaruv vakolatidagi davlat organlariga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi va mahalliy hokimiyat organlari kiradi. Maxsus davlat boshqaruv organlari o'z navbatida-kompleks, sohalar va funktsional boshqaruv organlariga ajratiladi.

Yer osti boyliklarining xuquqiy holatini belgilovchi ko'rsatkich O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Konstitutsiyamizning 78-moddasi va 1994 yil 22 sentyabrdagi o'zi to'g'risidagi konstitutsiyaviy qonunning 4-moddasidagi Oliy Majlis quyidagi vakolatlarga ega.

- er osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonunlarni ishlab chiqadi, qarorlar qabul qiladi va ularning ijrosini nazorat qilishni tashkillashtiradi;
- unga hisobot beruvchi Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi orqali yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik xavfsizlikni ta'minlashning kompleks nazoratini tartibga solib turadi;
- davlatning yer osti mineral xom ashyo bazasidan foydalanish dasturlarini qabul qiladi, bu borada ichki va tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlarini tasdiqlaydi;
- mineral resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarni joriy qiladi va ularga oid imtiyozlarni belgilaydi;
- konchilik sanoatini rivojlantirish bo'yicha byudjet harajatlarini qabul qiladi;

- yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha bitimlarni ratifikatsiya (tasdiqlaydi) hamda denonsatsiya (barvaqt to'xtatadi) qilish kabi ishlarni amalga oshiradi.

Oliy Majlis tomonidan 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan «CHet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunning yangi taxriri Respublikamiz iqtisodiyotini rivojlantirishda tog'-kon sanoatiga chet el investitsiyalarini jalb qilishning xuquqiy asosini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasiga muvofiq, Prezident-er osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish borasidagi ichki va xalqaro siyosatini belgilaydi; Ushbu sohadagi ishlar fuqarolarning ekologik xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligiga kafillik beradi; yer osti mineral xom ashyodan foydalanish va uning muhofazasiga doir qonunlarni imzolaydi hamda farmon, farmoyish va qarorlar qabul; ekologik talafot ko'rgan tog'-kon sanoatining hududlari bo'yicha favqulodda holat joriy etadi va shu kabi boshqaruv masalalarni hal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi davlatimizning ijro etuvchi organi sifatida Konstitutsiyamiz, o'zi to'g'risidagi va Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning 8-moddasiga ko'ra, bir qator o'ta muhim vazifalarni bajaradi;

- ✓ er osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonunlar ijrosini ta'minlaydi;
- ✓ er osti boyliklari kadastrini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- ✓ konchilik va u bilan bog'liq bo'lgan inqirozli holatni bartaraf etadi, yer ostida bo'layotgan tabiiy ofatlarning (endogen jarayonlarni) kelib chiqish sababini aniqlaydi hamda ularning ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlashning chora-tadbirlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- ✓ er osti boyliklaridan samarali foydalanish, ularni muhofaza qilish hamda qayta tiklash (rekultivatsiyalash) bo'yicha targ'ibot, o'quv, ta'lim va malaka oshirishni yo'lga qo'yadi;
- ✓ mineral xom ashyolardan foydalanish tartibini tasdiqlaydi va shunga o'xshash uz vakolati doirasida faoliyat yuritadi.

Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 13 yanvardagi «Konchilik tashlamalarini foydali qazilma konlarini ishlab chiqish uchun berish tartibi to'g'risida»gi qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasida «Zarafshon-Nyumont», «WMC Zormitan LTD», «Nyumont- O'zbekiston LTD-Mitsun» kabi qo'shma korxonalar sovet davridan qolgan konchilik chiqitlarini qayta boyitish orqali turli qimmatbaho rangli metallarni olmoqdalar. Chet el firmalarining 15 yillik muddatda va qulay xuquqiy negizda ishlashi tog'-kon sanoatiga yuqori unumdorlikka ega bo'lgan texnologiyalarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida konchilik munosabatlarini tartibga solishda, sobiq Ittifoqdan tubdan farqli ularoq, mahalliy davlat boshqaruv

organlarining faoliyatida to'laqonli namoyon bo'la boshladi. Konstitutsiyamiz, «Mahalliy davlat hokimiyati va Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonunning 9-moddasiga muvofiq ular shahar, tuman va viloyat ahamiyatiga molik bo'lgan konchilik munosabatlarini tartibga solishda faol ishtirok etmoqdalar. Ular:

- ❖ er osti va usti mineral xom ashyo resurslaridan foydalanish, ularni ekologik xafsizlik darajasini ta'minlash bo'yicha hududiy boshqaruv dasturlarni ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar;
- ❖ er osti boyliklari kadastrini va monitoringini amalga oshiradilar hamda ularga binoan mahalliy to'lovlarni o'ndirib oladilar;
- ❖ konchilik sanoatidan chiqqan chiqitlarni tashlash, ko'mish uchun ruxsatnomalar beradilar va ularni bekor qiladilar;
- ❖ mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan qurilish, tog'-kon sanoati korxonalarining ekologik faoliyatini nazorat qiladilar va asosli ravishda uni to'xtatib qo'yadilar hamda Konstitutsiyaga va boshqa qonunlarga zid bo'lmagan xuquqiy-ekologik tadbirlarni olib boradilar.

Davlatning yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishdagi maxsus vakolat tizimidagi kompleks boshqaruvni Geologiya va mineral resurslar davlat qumitasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi, Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish inspeksiyasi, Favqulodda xodisalar bo'yicha vazirlik olib boradi.

Ushbu davlat organlari mulk shaklidan qat'i nazar, yer osti boyliklaridan foydalanilayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyatlarini inson salomatligi va atrof-muhit holatiga bezarar olib borayotganlarini boshqarib va nazorat qilib turadi.

Bizlarga ma'lumki, yer osti boyliklaridan bir qator xalq xo'jaligi sohalarida ham foydalanadilar. Shuning uchun har bir sohada o'zining boshqaruv va nazorat bo'linmalari mavjud bo'lib, davlatning maxsus boshqaruv organlariga yordam berish uchun ular maxsus ko'rinishdagi soxaviy boshqaruv vakolatiga egadirlar. Ularga O'zsanoatqurilish, Qishloq va suv xo'jaligi, Mudofaa, Avtomobil yo'llari vazirliklari kabi davlat organlari kiradi.

Davlat boshqaruv organlarining maxsus boshqaruv tizimida funksional vakolatga ega bo'lgan davlat idoralarining yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solishdagi ahamiyati kattadir. Masalan, alohida muhofaza qilishga molik tog' sanoatiga qarashli ob'ektlarning xuquqni muhofaza qilish organlarining harbiylashtirilgan idoralari tomonidan qo'riqlanishi, ulardagi xo'jalik ishlarining bexatar olib borilishiga va oqibatda, ekologik inqirozli holatning oldini olishga olib kelmoqda. Davlat standartlashtirish va metrologiya qumitasi o'z funksional vazifasiga ko'ra, mineral xom ashyolarni qidirish va qazib olishlarning xalqaro ekologik standartlarga mos kelishini tartibga solib turadi. Soliq inspeksiyasi esa o'z vakolati doirasida yer osti va usti mineral boyliklaridan foydalanganlik yoki bu foydalanish davomida atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan soliqlar va to'lovlar

o'z muddatida undirib olishi orqali tabiatga yetkazilgan zararni moliyaviy qoplashga imkon yaratadi. Xuquqni muhofaza qilish davlat idoralarining funktsional boshqaruv vazifalari yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish qonunchiligi buzilishining profilaktik chora-tadbirlarini ishlab chiqish hamda konchilik qonun xujjatlarini buzganlarga nisbatan jazo choralarini qo'llashdan iboratdir.

Nazorat savollari

1. «Yer osti boyliklari» iborasini tushuntirib bering.
2. Yer osti boyliklarining necha xil funktsiyalari bor va ularni tushuntirib bering.
3. Nima uchun yer osti boyliklarini xuquqiy muhofaza qilish zarur?
4. O'zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi eski va yangi taxrirdagi qonunlarning asosiy farqi nimada?
5. Kontsessiya shartnomasi qanday shartnoma hisoblanadi?
6. Yer osti boyliklaridan foydalanishni qanday davlat organlari nazorat qiladi?
7. Konchilik munosabatlariga qanday ijtimoiy munosabatlar kiradi?
8. CHet el investorlariga milliy mineral boyliklardan foydalanishda qanday imtiyozlar beriladi?
9. Yer osti boyliklaridan foydalanishning necha turi mavjud?
10. Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarga qanday ekologik- xuquqiy talablar qo'yiladi?
11. Yer osti boyliklari qonunchiligini buzganlik uchun qanday javobgarliklar mavjud?

7-ma'ruza

Mavzu: ANTROPOGEN O'ZGARGAN VA ALOXIDA MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING EKOLOGIK-XUQUQIY JIXATLARI

Reja:

- 7.1 SHaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning xuquqiy jixatlari.**
- 7.2 Agrar hududlarning ekologik xuquqiy jixatlari**
- 7.3 Sanoat hududlarning ekologik-xuquqiy jixatlari**
- 7.4 Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik xuquqiy jixatlari**

Adabiyotlar: 5, 13, 19, 22, 23, 25, 38

Tayanch iboralar: Agrar hudud, alohida muhofaza etiladigan hududlar, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, rekratsion hududlar

7.1 SHaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning xuquqiy jixatlari. Insoniyat ilmiy-texnik inqilobining oqibatlaridan biri urbanizatsiyadir (lotin tilida «urbanus» - shaharlik), ya'ni sanoat va aholining shaharlarda mujassamlasha borishi. Ayniqsa, bu jarayon iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda aholining 70-80 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Natijada, ularda atrof tabiiy muhitga bo'lgan antropogen bosim boshqa hududlarga nisbatan bir necha bor yuqoridir.

SHaharlarda atrof tabiiy muhitning antropogen o'zgarganlik darajasi, avvalambor, uning katta yoki kichikligiga, sanoatlashganligi va ularning faoliyat yo'nalishlariga, maishiy xizmat ko'rsatish darajasiga va transport tarmoqlarining infrastrukturasi bog'liq.

Yer kurrasida 170 dan oshiq millioner (aholisi 1 mln.kishidan ortiq bo'lgan) shaharlar mavjud. Aholishunoslik fanining qoidalariga binoan, katta shaharlarga aholisi 0,5 mln.dan oshiq bo'lgan aholi punktlari kirishini inobatga oladigan bo'lsak, yirik shaharlarning soni 2-3 barobar oshib ketadi. Undan tashqari, katta shaharlar biron-bir hududda o'zaro qo'shib ketadigan bo'lsa, megapolis (grekchadan «megas»-katta, «polis»-shahar) larni hosil qiladi. Masalan, Nyu-York megapolisidan 17 mln. kishi, Mexiko, Tokio, Moskva, Qoxira kabi megapolislardan ham shunga yaqin aholi istiqomat qiladi. O'zbekistonning Toshkent va uning atrofida shaharlarida 3 mln. ga yaqin aholi yashaydi. Shaharlar soni bizda 60 yil ichida 120 taga ko'paygan va ulardan aholining 30% dan ortig'i istiqomat qiladi.

Aholining shaharlarda kompakt holda yashashi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir qilishi bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shaharlarda tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi, suv va yer osti boyliklaridan foydalanish o'ta yuqori darajada bo'lgani uchun ham, ularda tabiiy ob'ektlarning holati to'lig'icha antropogen o'zgargan ko'rinishdadir. Shaharlarda tabiiy jarayonlar kishilarning xo'jalik faoliyati bilan uzviy bog'langandir.

Ekologik tizimlarda nafaqat biologik yoki kimyo, balki fizik o'zgarishlar (elektromagnit maydon tebranishlari) ham o'ta kuchaygan ravishda namoyon bo'ladi.

Ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra, shaharlarda quyosh radiatsiyasi 15% gacha kamroq yer yuzasiga yetib keladi. Yomg'ir, do'l va qorlar 10% gacha ko'proq yog'adi, tuman 30-100% ga ko'proq tushadi. Kasalliklar, ayniqsa, yuqumlilari, shaharlarda boshqa hududlarga nisbatan bir necha barobar ko'p ro'yxatga olingandir. Shaharlarda atmosfera havosining keskin yomonlashuvi tufayli aholi o'pka raki kasalliklari bilan qishloqdagilarga nisbatan 40 baravargacha yuqumli kasalliklar bilan esa 2 baravargacha ko'proq xastalanadilar. Shahardagi shovqin shaharliklarda asab kasalliklarini qishloq aholisiga nisbatan 75% gacha ko'paytirib yuborgan. N.K.Komilovning ma'lumotlariga ko'ra Buxoro viloyati shaharlarida aholining qon va qon tomir, psixik buzilish, asab tizimi va nafas olish yo'llari xastalıkları qishloq joylardagi aholiga nisbatan 10-15% ga yuqoridir.

SHaharlarda aholining konsentratsiyalashuvchi va ayniqsa yuqori malakali ishchi kuchining ko'pligi u yerda sanoatning barcha turlarining rivojlanishiga sabab bo'ladi. AQSHning Tabiatni muhofaza qilish agentligi shaharlarda sanoat tarmoqlarini ekologik xavfsizlik darajasi bo'yicha 2 turga ajratadi: birinchi turga-atmosfera havosiga yiliga 100 tonnadan ortiq hajmda chiqitlarni chiqaruvchi korxonalar: tog'-kon boyitish kombinatlari, ko'mir boyitish fabrikalari, koks zavodlari, qo'ng'ir ko'mir ishlab chiqaruvchi zavodlar, neft maxsulotlarini saqlash

va tashish (hajmi 47,7 mln. litrdan ko'p bo'lsa), kimyo, metallurgiya, mis va alyumin zavodlari, qo'rg'oshin, tsink va qog'oz-tsellyuloza kombinatlari; ikkinchi turga-ko'proq suvlarni ifloslantiruvchi korxonalar: yog'ochni qayta ishlash, qog'oz va tsellyuloza kombinatlari, tekstil, teri oshlash va neorganik (bo'yoq, siyox, mineral o'g'it) va organik kimyo maxsulotlari (plastmassa, sun'iy materiallar, yog'-sovun, pestitsid, gerbitsid) ishlab chiqaruvchi korxonalar, farmatsevtika, rezina, neftni qayta ishlash, oziq-ovqat maxsulotlari, qurilish materiallari, mashinasozlik va metallurgiya sanoati tarmoqlari korxonalar kiradi.

SHaharlarda atrof-muhit holatiga sezilarli ravishda ta'sir qiluvchi omillardan biri-maishiy kommunal xizmat xo'jaligi, uning atrof-muhitga ekologik ta'siri shaharlarning kanalizatsiya va suv ta'minoti, isitishning markazlashganlik darajasiga to'g'ri proporsionaldir. Markazlashgan kommunal xizmat tarmoqlarining yo'qligi tabiiy ob'ektlarning ifloslanishiga va oqibatda, sanitar-epidemiologik holatning kuchayishiga sabab bo'ladi. Maishiy kommunal xizmatning yana bir ekologik ko'rsatkichi qattiq turdagi axlatlarni yig'ish va ularni utillashtirish masalasining yechilganligidadir. O'zbekiston bo'yicha yiliga 30 mln. m³ maishiy chiqitlar chiqadi va ular shahar atrofidagi rezervuarlarga tashlanadi. Lekin bu chiqitlarning 1/10 qismi shaharlarda qolib ketmoqda. Maishiy chiqitlarni ajratish, saqlash, qayta ishlash va ularni xuquqiy tartibga solish hanuzgacha yo'l qo'yilmagan muammolardan biridir. Bu masalani ijobiy hal qilishda Toshkent shahar Yunusobod tumani hokimligi tomonidan olib borilayotgan-maishiy axlatlarni yig'ish shoxobchalarini tashkil qilish va ularni navlarga ajratish bo'yicha chora-tadbirlar maqtovg'a sazovordir.

SHaharlarda atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatish bo'yicha transport sohasi asosiy o'rin egallaydi. Avtomobil transportining umumiy transport vositalari (temir yo'l, havo transporti, metropoliten...) ichidagi salmog'i O'zbekistonda 70-85% ni tashkil etadi. Ekologik toza hisoblangan elektrotransport (trolleybus, tramvay, metropoliten, elektrovoz...) salmog'i umumiy transport vositalari bo'yicha atigi 7-10% ni tashkil etadi, xolos. Toshkent shahrida atmosfera havosining ifloslanishiga katta ta'sir ko'rsatayotgan transport tarmoqlaridan biri-aviatsiya. Ular havoda uglevodorod, azot va uglerod oksidlarining keskin ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Lekin keyingi paytda A-300, «Boing» toifasidagi samolyotlar bilan aviaparklarni to'ldirish bunday salbiy holatning kamayishiga olib keldi.

SHunday qilib, shaharlarda atrof tabiiy muhitga antropogen omillarning ta'sir darajasi va turi boshqa antropogen o'zgargan hududlarga nisbatan o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi. Mutaxassislarning fikricha, shaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish talablari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

- ❖ sanitar va epidemiologik holatni yaxshilash;
- ❖ xo'jalik faoliyatining ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlash;
- ❖ axlat va maishiy chiqitlarni qat'iy me'yorlash va ularni utillashtirish;
- ❖ shovqinchilikni ta'minlash;
- ❖ ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirishni yo'lga qo'yish;

- ❖ transportda alternativ energiya (elektr, quyosh energiyasi, vodorod yoqilg'isi, motorsiz transport...) turidan keng foydalanish;
- ❖ ekologik texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy qilish;
- ❖ yashil muhofaza hududlarini barpo qilish;
- ❖ sanoat va energetika korxonalari, aeroportlarni shahar chekkasiga olib chiqish;
- ❖ qurilish ishlarini tabiiy komponentlarga kam taʼsir etadigan qilib olib borish va rekultivatsiya (qayta tiklash) talablariga rioya etish;
- ❖ maishiy va sanoat suvlarini tozalash va ularni ikkilamchi ishlatish choralari joriy etish;
- ❖ bino va inshootlarni (ayniqsa oʻta zararli korxonalarda) joyning seysmik talablariga qarab loyihalash, qurish va hokazo.

2002 yil 4 aprelda qabul qilingan «SHaharsozlik kodeksi»ning 4, 6,8 – moddalarida koʻrsatilganidek, jamiyat, davlat va shaxslarning shaharsozlik sohasidagi manfaatlarini inobatga olgan holda, xoʻjalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga yetkazadigan zararli taʼsiriga yoʻl qoʻymaslik, ekologik holatni yaxshilash talabi oʻrnatilgan hamda yuridik va jismoniy shaxslarning majburiyatlari belgilangan.

SHu kunda Oʻzbekiston shaharlarida tabiatni muhofaza qilishning xuquqiy talablari Tabiatni muhofaza qilish, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Shaharsozlik kodeksi, Yer kodeksi, Suv va suvdan foydalanish, Atmosfera havosini muhofaza qilish, Oʻsimlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish, Chiqindilar, Davlat sanitariya nazorati, Avtomobil yoʻllari, Davlat kadastrlari, Aholi sogʻligini muhofaza qilish, Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish toʻgʻrisidagi qonunlar va shular asosida qabul qilingan qonun osti meʼyoriy hujjatlarda oʻz aksini topgan va ular orqali tortibga solib turiladi.

Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisidagi qonunning maqsadiga ayrim obʼektlar (jumladan, shaharlar) tabiatni muhofaza qilish, ularda yashaydigan fuqarolarni qulay atrof-muhitga ega boʻlish xuquqini kafolatlash ham kiradi (1-modda). Bunday kafolatni shaharlarda Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasining Toshkent shahri, shahar qumitalari, shaharcha va shahar tarkibiga kiruvchi tuman mahalliy davlat idoralari amalga oshiradilar. Shaharsozlik kodeksining 18-moddasiga muvofiq, Vazirlar Mahkamasi shaharlarda tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosatni olib boradi, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni baholash, ulardan foydalanganlik va ifloslantirganlik uchun toʻlovlarning yagona tartibini belgilaydi, tabiiy ofatlar va yirik avariya yoki ekologik tang vaziyatlardan aholini saqlash va ularni bartaraf qilish yoʻllarini ishlab chiqadi. Ekologik oʻquv-tarbiya va maorif tizimini yaratadi va Ushbu yoʻnalishdagi mamlakatimiz ahamiyatiga molik ekologik chora-tadbirlarni olib boradi.

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 10-moddasi va shaharsozlik kodeksining 19-20 moddalariga binoan mahalliy davlat boshqaruv organlari Toshkent shahri va uning tumanlari, Respublikamiz shahar toifasiga kiruvchi aholi punktlari hokimliklari o'z hududlarida: tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydilar; tabiiy resurslarni kadastrlash, moddiy-texnika ta'minotini yo'lga qo'yish, sub'ektlarning tabiatdan foydalanishi, uni ifloslantirish, unga chiqitlarni chiqarish va utillashtirish tartibini belgilaydilar; ular faoliyatini cheklash, man qilish, to'xtatish, to'lovlarni o'ndirish va boshqa qonunlarda ko'zda tutilgan vakolalarni ham o'taydilar.

SHahar Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi idoralari O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi tizimidagi organ bo'lib, u Respublika Davlat qumiatsining «Tasdig'i» va shahar hokimining «Kelishuvi» bilan qabul qilinadigan Nizomlariga binoan faoliyat yurgizadilar va shahar xalq deputatlari, boshqa mahalliy idoralar bilan muvofiqlashgan tarzda ish olib boradilar. Shahar Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi idoralari o'z vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari tegishli hududda sub'ektlar uchun majburiy hisoblanadi.

SHaharlarda xalq xo'jalik tarmoqlari faoliyatining atrof tabiiy muhitga va aholiga salbiy ta'sirini kamaytirish hamda tabiiy resurslarni tiklab borishni kafolatlovchi me'yorlar va standartlar bilan belgilab qo'yish juda muhim xuquqiy chora hisoblanadi. Ekologik me'yorlarni shaharlarda mahalliy tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi, Sog'liqni saqlash boshqarmasi, sanoatda ishlarni bexatar olib borishni nazorat qilish va kon nazorati bo'linmalari o'zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq olib boradilar. Bu me'yorlarga binoan shahardagi korxonalar, tashkilot va muassasalar, fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning atrof-muhitga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan eng yuqori darajasi yoki ruxsat etilgan me'yori (REM, RECHM, RET, REKM...) aniqlanadi. Bunday chegaralanishlar shaharlarda REM (zaxarli moddalar kontsentratsiyalashuvining eng yuqori ko'rsatkichi) atmosfera havosi va suvlar uchun olinadi. Moddalarning atmosfera havosi yoki suvda inson organizmida hech qanday patologik o'zgarishlarga olib kelmaydigan darajasi SN 245-71 raqamli Instruksiyada REM sanitar me'yorlarining 160 xil moda va 35 turdagi kombinatsiyalarda atmosfera havosi ifloslanish darajasi ruxsat etilgan me'yori bo'yicha belgilangan. Masalan, uglerod oksidi bo'yicha ifloslantirish me'yori sutkasiga 1,0 mg/m³, harakatda bo'lmagan ob'ektlar uchun 20 mg/m³ ga tengdir.

RECHM-shaharlarda ma'lum bir korxonalar yoki tashlash manbai bo'lgan sub'ektlar tomonidan zararli moddalarni chiqarish miqdori. U SN- 369-71 bo'yicha amalga oshiriladi va GOST 17.2.3.02-78 bo'yicha hisoblanadi. Agarda ma'lum bir ob'ektda 2 va undan ortiq tashlagich manbalari (ventilyatsiya va energetik qurilma) bo'lsa, bu korxonalar uchun RECHMning umumiy ko'rsatkichlari belgilanadi. Har bir RECHM bo'yicha tashlash inventarizatsiyasi (pasporti) tuziladi. Unda tashlandiqlarning son va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar, chiqitlarni tozalash usullari va ekologik texnologiyalarni takomillashtirishning yo'llari berilgan bo'ladi. Bu pasportlarni har 5 yilda alohida bir qabul qilingan

shakllarni to'ldirish asosida qayta ko'rib chiqiladi. Xuddi shunday jarayonlar Davlat standartlashtirish va metrologiya boshqarmasi tomonidan RET (okovalarning eng yukori kursatkichi), REKM (kimyoviy moddalarni ishlatishning eng yuqori miqdori) va boshqa me'yoriy ko'rsatkichlar bo'yicha ishlab chiqiladi va shahar sanitariya-epidemiologiya xizmati tomonidan tasdiqlanadi.

SHaharlarda alohida bir tabiiy ob'ektlardan foydalanish differentsial qonun, mahalliy boshqaruv va nazorat organlarining qabul qilgan me'yoriy xujjatlari orqali tartibga solinadi.

SHahar hududidagi yerlar Yer kodeksining 8-moddasiga binoan axoli punktlari yerlari fondiga kiradi. Shuning uchun ham ularni alohida muhofaza etish va ulardan foydalanishning o'ziga xos tartibi bor. Ushbu qonunning 59-moddasiga binoan shahar yerlari quyidagi toifalarga ajratiladi: qurilish, umumiy foydalanish; qishloq xo'jaligi; daraxtzorlar; sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadga mo'ljallangan yerlar; alohida muhofaza etiladigan hududlar; suv fondi yerlari; zaxira yerlar.

Biz Agrar hududdagi yerlardan samarali foydalanish deganda, Ushbu yerlardan yuqori hosil olish va tuproq unumdorligini saqlashni tushunsak, shaharlardagi yerlardan oqilona foydalanish deganda esa, qurilish va obodonlashtirish ishlarini ilmiy asoslangan tarzda, joy planirovka majburiyatlariga binoan olib borishni tushunamiz. Shahar yerlari shaharsozlik, yer tuzish xujjatlari bo'yicha chegaralanadi va ulardan maqsadli foydalanish uchun ruxsatnomalar beriladi. Foydalanuvchilar esa yer kodeksining 11 bob, 79-82 moddalarida belgilangan yerlarni muhofaza qilishning quyidagi ekologik talablariga rioya etishlari shart:

- ob'ektlar, imoratlar va inshootlarni joylashtirish, qurish va ulardan foydalanishda yerlarning holatiga salbiy ta'sir
- ko'rsatadigan Yangi texnologiyalarni joriy etish chog'ida Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi ruxsatnomalarini olish;
- har bir xo'jalik jarayonini ekologik ekspertizadan o'tkazish;
- yashil maydon, dov-daraxtlarni iloji boricha saqlab qolish;
- rekultivatsiya qilish;
- maishiy va sanoat chiqitlarini tashlaydigan rezervuarlar tashkil etish va h.k.

SHaharsozlik kodeksining 29-moddasida ko'rsatilganidek, shaharlarda aholini joylashtirishda atrof-muhit holatini mu'tadillashtirish maqsadida:

- alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar;
- suv ob'ektlarini muhofaza qilish zonalari;
- rekratsion hududlar;
- ekstremal tabiiy-iqlim sharoitlariga ega bo'lgan hududlarni tashkil etish belgilangan.

SHaharlarni rivojlantirish loyixalarida, albatta, ekologik xavfsizlikni ta'minlovchi talablarni inobatga olish, aholi punktlari rejalarida aholi soniga qarab, sanitar-gigienik me'yorlarni o'rnatish talab etiladi. Shaharsozlik kodeksining 6 bobida shahar atrofi asosan ekologik va sanitar funksiyalarni bajaruvchi zonalardan iborat bo'lishi prioritet (birlamchi) me'yor tariqasida o'rnatilgan. Mazkur qonunning 7-yakunlovchi bobida ekologik, rekratsion, sanitar-gigienik tadbirlardavlat byudjeti, buyurtmachilar, yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi ifodalangan.

SHaharlarda uy-joy, korxonalar, inshoot va boshqa ob'ektlarni loyihalash, joylashtirish, qurish va ishga tushirish mobaynida aholining ichimlik suvga bo'lgan hamda maishiy ehtiyojlarini qondirish talablarini birinchi navbatda inobatga olish sharti bilan suvdan foydalanishlari «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 11-moddasida bayon etilgan. Ushbu qonun bo'yicha aylanma harakatdagi suvlarning bug'lanishi, ifloslanishi va kamayib ketishining oldini olish, suv ob'ektlarining boshqa tabiiy ob'ektlarga zarar yetkazishiga yo'l qo'ymaslik, sho'rlanish, zax bosish va qurib qolishdan muhofaza qilish talablari qo'yiladi.

Toza ichimlik suvidan oqilona foydalanish maqsadida katta shaharlarda, xususan, Toshkentda maishiy xizmat va ichimlik suvidan fuqarolarning foydalanish limitlari, «Suvsoz» trestlari 1999 yil yanvariga kelib jon boshiga 9,9 m³/oyiga yoki 118,8m³/yiliga suv sarfi me'yori belgilangan.

Limitdan ortiqcha foydalangan shaxslardan suvning har bir metr kubiga 64% ustama narxlar to'lash orqali amalga oshiriladi.

Suvdan va umuman tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash barcha rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan me'yor bo'lib, bu tadbir tabiiy boyliklardan samarali foydalanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Gretsiya, Isroil kabi mamlakatlar qonunchiligida suvlardan samarali foydalanish o'ta qattiq boshqaruv va nazorat ostiga olingan tadbir bo'lib, u chuchuk suvning zaxirasi, sanoat tarmoqlari va aholining zichligi bilan bog'liq holda olib boriladigan masalalar toifasiga kiradi.

SHahar va aholi punktlarida, uning atrofidagi yashil mudofaa hududlarida yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunga muvofiq yer qa'rining ayrim uchastkalaridan foydalanish cheklangan yoki ta'qiqlangandir.

SHunday qilib, shaharlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash o'ziga xos xuquqiy boshqaruv va nazorat tizimini shakllantirishni taqozo etadi.

7.2 Agrar hududlarning ekologik xuquqiy jixatlari. O'zbekiston Respublikasi agrar mamlakat bo'lib, aholisining 60% ga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi, ishlab chiqarish salohiyatining 1/3 qismi va tashqi savdoning 55% qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining har ikkitasidan biri agrar sanoatdadir. Shuning uchun ham Prezident I.A.Karimov Vazirlar mahkamasining 1997 yil 8 fevraldagi hisobot yig'ilishida, Oliy Majlisning 1997 yil 25 dekabr, 1998 yil 30 aprel X-XI sessiyalarida qishloq

xo'jaligida tub isloxotlarni uzatish zarurligi, uning natijasi esa mamlakatimiz hayotini belgilovchi qadam ekanligini o'qtirib olgan.

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston, qadimdan dehqonchilik qilib kelidnadigan o'lka hisoblanadi. Tub aholining tirikchiligi ham tashqi Dunyo bilan o'zaro munosabatlari ham qishloq xo'jalik maxsulotlari va ulardan tayyorlangan maxsulotlar hisobiga amalga oshirilgan. Chor Rossiyasi va sobiq Ittifoq davrida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan to shu kungacha agrar soha mayda va o'rta qishloq xo'jaligi tovar ishlab chikarishdan yirik tovar ishlab chikaruvchi xujaliklariga aylantirildi. Mustaqillik davrigacha Turkiston o'lkasi mustamlaka o'lka bo'lib, SSSRning Yevropa qismidagi korxonalariga paxta, teri, ipak tolasi, meva maxsulotlari kabi xom ashyo maxsulotlari yetkazib berar edi. XX asr boshida O'zbekistonda 1,7-1,8 mln.ga sug'orilib dehqonchilik qilinadigan yerlar maydoni shu asrning 80-yillariga kelib 400 mln. gektarga yetdi. Qishloq xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirilayotgan yerlar avvaliga tabiiy iqlim sharoiti o'ta qulay bo'lgan hududlar-CHirchiq, Oxangaron, Zarafshon, Surxon-SHerobod, Qashqadaryo, Quyi Amudaryo, O'rta Sirdaryo vohalari, Farg'ona vodiylarida amalga oshirildi. Aholining eng zich bo'lgan maydonlari ham aynan shu Agrar hududda joylashdi.

Kundan kunga ko'payib borayotgan aholi va agrar sanoat talabi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ekstensiv tarzda oshirib borishga majbur etmoqda. Atrof tabiiy muhitga, ayniqsa, agrar hududlarda yerga bo'lgan antropogen bosim darajasi ko'payib ketdi. Qishloq xo'jaligi maxsulotlarini ishlab chiqarishning ekstensiv usulini (ekin maydonlarini kengaytirish hisobiga maxsulot miqdorini oshirish) tanlagan sobiq Ittifoqda tabiiy ob'ektlarning ekologik holati keskin yomonlashib ketdi. Mutaxassislarining ma'lumotlariga ko'ra keyingi bir asr mobaynida sho'rlangan yerlar maydoni 2 mln. gektarga, shamol va suv eroziyasiga uchragan yerlar 3-3,5 mln.gektarga yetdi, kimyoviy ifloslanish butun sug'orma yer fondining 75-80 % ni tashkil qildi. 25-28 mlrd.kub metrni tashkil qilayotgan oqova va tashlandiq suvlar Amudaryo va Sirdaryolarni, oxir-oqibatda esa, Orol dengizi suvlarining sho'rlanganlik darajasini 203 barobarga, zararli moddalar-pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, kaliy elementlarning miqdorini ruxsat etilgan me'yordan (PDK) 3-4 barobarga ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. Dalalarni dorilashning «aero» usuli Agrar hududdagi yovvoyi yoki madaniy o'simlik va xayvonot dunyosiga, atmosfera havosining sifatiga, odam organizmi uchun xavfli bo'lgan toksikan (zararli) moddalarning suvlarda ko'payishiga olib keldi. Yangi o'zlashtirilgan tipik bo'z tuproqlarda uchraydigan va uning unumdorligi haqida morfologik ko'rsatma beradigan yomg'ir chuvalchangi miqdori tuproqning har bir metr kubida 300-1200 dan 1-2 donagacha tushib ketdi yoki umuman uchramaydigan bo'lib qoldi.

Agrar hudud-qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan hududlar. Agrar hududlarda yuzaga kelgan salbiy ekologik holatlar kishilarning hayotiga keskin ta'sir qiladi. Yu.S.Hodimetovning ma'lumotlariga ko'ra, pestitsidlar keng qo'llanadigan hududlardagi aholi orasida nafas olish, endokrin, yurak-qon tomir, jigar kasalliklari, kamqonlik, akliy yetishmovchiligi bo'lgan bolalar tug'ilishi, rak

va ginekologiya kasalliklari boshqa noagrar hududlardagidan 2-3 marotaba ko'p uchraydi. Qishloq joylarda 14 yoshgacha bo'lgan bolalarda temir moddasi yetishmaydigan kamqonlik, faol sil kasalligi, virusli gepatit (sariq kasallik) va yuqori nafas yo'llariga mikroblar o'tiradigan kasalliklar tez-tez kuzatilib turildi. 1980 yillarga kelib pestitsidlardan 80 tagacha o'tkir va 60 tagacha surunkali zaxarlanish qayd etilgan.

Bu esa, Agrar hududda antropogen ta'sirning kuchayishiga olib kelmoqda. Antropogen bosim natijasida yuzaga kelgan salbiy ekologik holatni 3 guruxga ajratish mumkin.

Birinchi guruxga qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqarishning negizi bo'lgan tabiiy ob'ektlarning buzilishi; a) turg'unlik yillarida paxta yakkahokimligi va almashlab ekishning yo'lga qo'yilmaganligi oqibatida tuproq unumdorligining pasayib ketishi; b) tuproqlarning sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi (suvdan yuvilishi), deflyatsiyalashuvi (shamol orqali uchirilishi), botqoqlashuvi, ifloslanishi, agrokimyoviy va agrofizik ko'rsatkichlarining yomonlashuvi, mikroorganizmlarning kamayib ketishi, kimyoviy tarkibining buzilishi; v) suv ta'minotining buzilishi va sug'orma suvlar kimyoviy tarkibining yomonlashuvi; g) foydali organizmlarning (changlatadigan, zararli hashorat kushandalari, sanitar xayvonlar) kirilib ketishi; d) tabiiy yaylovlar ishlab chiqarish qobiliyatining pasayishi; ye) cho'llanish va tabiiy geodinamik (surilma, jarlanish, o'pirilish, chuqish, degish, solyuflyukatsiya, abraziya) jarayonlarining ortib borishi.

Ikkinchi guruxga ekologik salbiy oqibatlarning kuchayishini ko'rsatish mumkin. Bu nafaqat qishloq xo'jaligiga, balki atrof-muhitning buzilishi natijasida boshqa xalq xo'jaligi soxalariga zarar yetishdir. Misol uchun, gidrografik ob'ektlar (ko'l, daryo, suv omborlari, kolektor-drenajlar)ning ifloslanishi va ulardagi xayvonot dunyosining kamayishi; o'rmon va to'qayzorlarning kamayib ketishi; yovvoyi turdagi xayvonot va o'simlik dunyosi yashash muhitining torayib qolishi; atmosfera havosining tarkibida tuz, chang, og'ir metall kabi kimyoviy moddalarning ko'payib ketishi; ovchilik va baliqchilik xo'jaligining oksab qolishi; qo'riqxonalar va buyurtma qo'riqxonalar singari alohida muhofaza talab etadigan hududlarning muhofaza tartibining buzilishi va hokazo.

Uchinchi guruxga insonlar yashash muhitining Agrar hududda yomonlashuvini olsak bo'ladi. Buning natijasida sobiq Ittifoq davrida XX asrning 70-80 yillariga kelib qishloq aholisining o'rtacha umr ko'rish davri 3-5 yilga qisqargan.

Yuqorida keltirilgan salbiy oqibatlarning 3 guruxi davlatning agrar siyosatidagi iqtisodiy talablar bilan ekologik talablarni o'zaro uyg'unlashgan holda olib borishni talab etadi. Shuning uchun ham Prezident I.A.Karimov o'zining «Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti –to'kin hayot manbai» degan asarida «Dehqonchilik madaniyatini ko'tarish tuproq holatining yaxshilanishi va atrof –muhitning ifloslanishining oldini olishi uchun kerak», deb bekor aytmagan. Bu o'rinda jamiyatdagi agrar munosabatlarni tartibga solishning xuquqiy asosini yaratish zamon talabidir. Mazkur dolzarb muammoning qonuniy asosi 1998 yil aprel-

mayda bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi oliy Majlisning XI sessiyasida qishloq xo'jaligiga oid qabul qilingan bir qator qonunlarda o'z aksini topdi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun, avvalombor, Agrar hududni Ekologik xuquqning alohida bir antropogen o'zgargan va o'ziga xos «ob'ekti» deb qarashni taqozo qiladi. Agrar hududda jamiyatdagi munosabatlarni xuquqiy boshqarish kontseptsiyasini ishlab chiqish talab qilinadi va ushbu qarashlar tizimi davlatning milliy xavfsizlik kontseptsiyasining asosiy elementlaridan biri bo'lib qolishini ta'minlash darkor.

Sh.X.Fayziev tadqiqotlarida qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik qoida va talablariga asoslangan ijtimoiy munosabatlar xuquqiy tartibga solish davlat va xuquqning vazifasi deb qaralishi to'g'ri talab etilgandir. Muallif qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari Konstitutsiyamizning alohida bir «Davlatning ekologik siyosati» bo'limida aks etishi kerakligini yoqlab chiqqan. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida «Qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari» degan alohida bir moda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiqligini ko'rsatib o'tgan.

Agrar hududda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy, siyosiy va xuquqiy choralari mavjud. Ulardagi ekologik xavfsizlikni ta'minlashning xuquqiy choralari 2 guruxga ajratish mumkin. Birinchisi, xo'jalik yuritishning ekologik me'yorlarini ishlab chiqish va Amaliy tatbiqini ta'minlash; ikkinchisi-antropogen buzilgan hududlarni sog'lomlashtiruvchi me'yorlarni ishlab chiqish va ularni hayotga keng tatbiq qilish.

Har ikkala xuquqiy guruh chora-tadbirlarining, avvalombor, konstitutsiyaviy asosini yaratish kerak bo'ladi. Xo'jalik yuritishning salbiy-ekologik oqibatlarining oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari O'zbekiston Respublika Konstitutsiyasining XI bob 50- moddasida fuqarolarning atrof tabiiy muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyatidan kelib chiqadi. Bozor munosabatlariga o'tish davrida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida yuzaga kelayotgan barcha turdagi mulkdorlar o'z mulkidan foydalanishlarida atrof-muhit holatiga zarar yetkazmasliklari sharti qo'yilgan (54 modda). Davlatga (55-modda), jumladan, mahalliy hokimiyatlarga (100-moddaning 5-bandi) tabiiy zaxiralarni umummilliy Boylik sifatida muhofaza qilish majburiyati yuklatiladi. Lekin jamiyatning ekologik xavfsizligini, xususan, Agrar hududda ekologik inqirozning oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari Bosh qomusimizning alohida bir «Davlatning ekologik siyosati» bobida aks etgani ma'qul, deb mutaxassislar fikr bildirmoqdalar. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga esa «Qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari» deb nomlangan alohida bir moda kirgizilishi juda ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Aks holda, xalq xo'jaligimizning yetakchi sohasi bo'lgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ekologik talablar yetarli darajada namoyon bo'lmasligi mumkin.

1998 yil 18 martdagi Prezident Farmoniga binoan tasdiqlangan chuqurlashtirish Dasturida dehqonchilik tizimini rivojlantirish uchun yerdan oqilona foydalanish va tuproq unumdorligini ta'minlash uchun; tuproq

unumdorligini oshirish chora-tadbirlarini qo'llash; yerdan foydalanish, sifatini aniqlash va baholashni tartibga solish chora-tadbirlarini ishlab chiqish; ekin maydonlari tuzilmasini maqbullashtirish, tumanlarda qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirishni ixtisoslashtirish; noan'anaviy qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirish ko'zda tutilgan edi.

Dasturning Qishloq xo'jaligini kimyoviylashtirish va o'simliklarni himoya qilish bo'limida hech qanday ekologik talablar nazarda tutilmagan. Ekologik xavfsiz qishloq xo'jalik maxsulotlarini ishlab chiqishning xuquqi chora-tadbirlari belgilanmagan.

Yerlarni irrigatsiya va meliorativ holatini yaxshilash chora-tadbirlarida ham yangi yerlarni o'zlashtirishning ekologik talablari yoki eski texnogen buzilgan yerlarning ilmiy asosda qayta tiklash talablari bayon etilmagan. Vaholanki, har yili qishloq xo'jaligidagi sug'orma yer fondidan boshqa xalq xo'jaligi maqsadlari uchun 15-20 ming gektar yer ajratilmoqda. Bunday yuqotuvning o'rnini qoplash maqsadida sho'rlangan, botqoqlangan, eroziyaga uchragan Agrar hududdagi tashlandiq maydonlarni o'zlashtirish haqida hech narsa deyilmagan. Bizga ma'lumki, respublikamizda 0,5 mln. gektardan ochiq jarlangan va texnogen buzilgan yerlarni qishloq xo'jalik oborotiga qaytarsa bo'ladi. Lekin meliorativ tadbirlar qonunchilikda o'ziga xos me'yoriy xujjatlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligida o'zaro moliya va kredit munosabatlari, hisobga olish va hisobotni takomillashtirish bo'limida ekologik chora-tadbirlar uchun qo'shimcha byudjet ta'minoti va imtiyozli kreditlar ajratish ko'zda tutilmagan. Ekologik rag'batlantirishning iqtisodiy mexanizmi ko'rsatilmagandir.

Qishloq infratuzilmasini rivojlantirishda ortiqcha mexnat potentsialidan, qulay tabiiy-iqlim va mineral xom ashyo resurslaridan nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy, ma'rifiy, madaniy balki ekologik-estetik nazardan unumli foydalanish ko'rsatilmagandir.

Xulosa qilib aytganda, 1999-2000 yillardagi davrda qishloq xo'jaligida iqtisodiy isloxotlarni chuqurlashtirish dasturi asosan Agrar hududda iqtisodiy masalalarning yechimini topishga qaratilgan bo'lib, «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuning printsipi- «Iqtisod bilan ekologik tadbirlarni o'zaro uyg'unlashgan holda olib borish»ni inobatga olmagan edi. Vaholanki, qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy isloxotlarning maqsadi qishloq aholisining farovonligi va agrar sanoatining ishlab chiqarish samardorligini oshirish. Xalq farovonligining eng asosiy ko'rsatkichlaridan biri-ekologik xavfsiz muhitda sog'-salomat yashashdir.

Yuqorida aytib o'tilgan Dastur asosida qabul qilingan bir qator qonun xujjatlarida, xususan, Yer kodeksi, Qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi), Fermer xo'jaligi, Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, Davlat yer kadastrida hamda Vazirlar Mahkamasining 1999 yildagi 299, 300-sonli qarorlarida tabiiy boyliklardan samarali foydalanish va ekologik talablar qishloq xo'jalik sub'ektlarining xuquq va majburiyatlariga kirgizilmagandir.

2000 yil 25 maydagi Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi qonunning 9- moddasiga muvofiq, har bir tadbirkor (jumladan, fermer va dehqon xo'jaligi) o'z faoliyatida ekologik talablarga rioya etishi shart, aks holda uning faoliyati to'xtalishi (48 modda) va u javobgarlikka tortilishi (51-modda) mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Agarda tadbirkorlar (jumladan, qishloq xo'jaligida faoliyat yurgizayotganlar) suvdan samarali foydalansalar, mahalliy davlat xokimiyatlari tomonidan rag'batlantirish me'yorlarini (5-bob) qo'llashlari ham inobatga olingan. Bunday ijobiy-xuquqiy usulni qo'llash mamlakatimiz qonunchiligida ekologiyalashtirishga tomon qo'yilgan katta qadamdir.

Afsuski, «Fermer xo'jaliklari to'g'risida»gi qonundan farqli «Dehqon xo'jaliklari to'g'risida»gi qonunda (27-modda) dehqonlarning noekologik harakatlari ular faoliyatining to'xtalishiga asos bo'lishi inobatga olinmagan. Dehqon xo'jaligi mayda qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqarishga va uncha katta bo'lmagan (0,35 gektargacha) yer uchastkalaridan foydalanish xuquqiga ega. Lekin ularning soni va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida tutgan salmog'i bo'yicha agrar sanoatda yetakchi o'rinni egallashini inobatga oladigan bo'lsak, dehqon xo'jaliklarini tugatishga sabab bo'lib ekologik talablar ham olinsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Agrar sanoat korxonalari, muassasalari, tashkilotlari va kooperativlari (shirkat xo'jaliklari)ning printsiplaridanbiri yerlarni muhofaza qilish va tuproq unumdorligini oshirishni ta'minlashdir. 1998 yil 30 apreldagi Qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi qonunga muvofiq, Agrar hududda ekologik talablar faqatgina yerlardagina qo'llaniladi, xolos. Lekin u hamma xo'jalik faoliyati jabhasida va hamma tabiiy ob'ektlar bo'yicha olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham Agrar hudud bo'yicha yoki bevosita yohud bilvosita ta'sir etishi mumkin bo'lgan qonun xujjatlarida ekologik talablarning alohida bob yoki modda qilib berilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi, deb o'ylaymiz.

Yer kodeksining asosiy maqsadi-hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini ko'zlab, yerdan ilmiy asoslangan tarzda, oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, tabiiy xususiyatlarini asrash va yaxshilashdir. Yer esa qishloq xo'jalik ishlab chiqarish vositasidir va shuning uchun ham undan, avvalambor, qishloq xo'jaligida foydalanishlik Kodeksda ko'zda tutilgan. Kodeksining 2-moddasi 6-bandiga binoan, yer to'g'risidagi qonun xujjatlarining asosiy printsiplaridan biri-erga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashdir. Ushbu printsipl Davlat boshqaruv va nazorat organlarining vakolatlari doirasida ham aks ettirilgandir. Masalan, Vazirlar Mahkamasi yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishning yagona siyosatini olib boradi, mahalliy hokimiyatlar o'z hududlarida ekologik tadbirlarni ishlab chiqadilar va ularning amalga oshirilishini nazorat qiladilar.

Yer kodeksining Yer tuzish, Yerga bo'lgan mulkchilik, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan xuquqlari va majburiyatlarida ekologik talablar alohida band sifatida berilgan. Kodeksning 6-bobida qishloq xo'jaligiga

mo'ljallangan yerlarda ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarishning asosiy omillaridan biri yerni xaqiqiy egalariga bo'lib berish ekanligi aniq qilib ko'rsatilgan. Yerni qishloq xo'jaligida muhofaza qilishning mazmuni (11-bob) va tartibi (79-modda) irrigatsiya, melioratsiya va boshqa qishloq xo'jalik inshootlarini qurish, loyihalash va ulardan foydalanishga oid ekologik talablar (81-81 modda) va bu talablarni o'z muddatida bajarganlar uchun iqtisodiy rag'batlantirish yo'llari (82-modda) ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi qonun xujjatlarida ko'rsatilganidek, Agrar hududda faoliyat yurgizayotgan sub'ektlar ekologik xavfsiz muhitga ta'sir etuvchi noqonuniy bitimlar tuzgani; unumdor yerlarni o'zboshimchalik bilan egallagani; turli sanoat, maishiy va yakka tartibda uy-joy qurganligi; tuproq unumdorligini yoki kadastr ma'lumotlarining keskin ravishda yomonlashib ketishiga sabab bo'luvchi harakat yoki harakatsizliklar qilgani; atrof-muhit va yerlarni kimyoviy ifloslantirganliklari yoki fizik buzganligi; zaxarli modda va birikmalarni saqlash, tashish va qo'llash talablarini buzganligi natijasida yerlarning sifat ko'rsatkichlarini yomonlashtirib yuborganligi uchun Jinoyat kodeksining 183-197, 201, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 65-69, 8, 91, 95, 96, Fuqarolik kodeksining 11, 173, 214, 231, 516, 517, 541, 542, 551 hamda Yer kodeksining 90, 91-moddalariga muvofiq javobgarlikka tortiladilar.

Agrar hududga yer resurslaridan tashqari, zarar yetkazish mumkin bo'lgan tabiiy ob'ektlar-suv resurslari, yovvoyi turdagi xayvonot, o'simlik dunyosi va ularning yashash muhiti ham kiradi.

Suv resurslaridan qishloq xo'jaligida asosan sug'orish hamda chorva mollarini ichimlik suvi bilan ta'minlashda foydalaniladiyu foydalanishdagi ekologik talablar suvlarning kamayib ketishi, bug'lanishi va ifloslanishining oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun ham 1993 yil 6 mayda qabul qilingan «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning X111 bobiga muvofiq, qishloq xo'jaligi xuquqi sub'ektlari suvdan maxsus foydalanishlari mobaynida yer osti va usti suvlaridan foydalanishning ekologik talablariga qat'iy rioya etishlari, suvlarni sug'orish, oqizish davomida ortiqcha suv o'tkazuvchanlik (filtratsiya) va bug'lanishga yo'l qo'ymaslik shartlari zikr etilgan.

Agrar hududda gidrotexnik, maishiy, sanoat, madaniy va boshqa inshootlarni qurish mobaynida suvdan, ayniqsa, chuchuk suvdan foydalanishning samaradorligini ta'minlash, ularni ifloslanish, zaxarlanish hamda tuproqlarning yuvilish, shurlanish, botqoqlanishiga sabab bo'luvchi oqibatlarining oldini olish choralarini ko'rishlari shart. Suv qonunchiligi O'zbekistonda suv ob'ektlarini agrar hududlarda ifloslantirishi, buzilishi va yomonlashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan ob'ektlarni loyihalash, ishga tushirish, qurishni man qiladi. Tabiatni muhofaza qilish qumitasining BX 118.00277 19.5-91-«Suv ob'ektlariga tashlandiq suvlar bilan oqizish me'yori loyixalarini ishlab chiqish va ro'yxatlash tartibi»; BX 118.0027714.50-95- «CHorvachilik komplekslarida suvlarni muhofaza qilishning davlat nazorati bo'yicha metodik qo'llanma»; BX 118.0027714.6-92-«Suvlardan maxsus foydalanishga ruxsat berish va kelishish tartibi» kabi boshqaruv

xujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Lekin bu boshqaruv xujjatlarining davlat standarti qilib hanuzgacha sobiq Ittifoq davrida ishlab chiqilgan GOST 17.1.3.04-82-«Yer osti va usti suvlarining pestitsidlardan ifloslanishini muhofaza qilish talablari»; GOST 17.1.3.11-84-«Mineral o'g'itlardan yer osti va usti suvlarining ifloslanishini muhofaza qilish talablari»; GOST 17.1.3.13-86-«Yer usti suvlarining ifloslanishidan muhofaza qilishning umumiy talablari»; GOST 17.4.3.05-86-«Sug'orish va o'g'itlashda oqova suvlar va ularni yotqiziqlariga qo'yiladigan talablar»; SanPiN № 4630-88-«Yer usti suvlarini ifloslanishidan muhofaza qilishning sanitar qoidalari va me'yorlari» kabi me'yoriy xujjatlar amal qilmoqda. Respublika ekologik kompleks boshqaruv organlariga bu me'yoriy xujjatlarni zamon talabiga va Agrar hududda yuzaga kelgan ekologik vaziyatga qarab qayta ko'rib chiqish muddati keldi, deb o'ylaymiz.

Amaldagi ekologik qonun xujjatlariga muvofiq chorvachilik komplekslarining katta-kichikligiga qarab, ularning atrofidagi sanitar zonalar chegarasi 3 kilometr gacha bo'lgan xalqani qamrab oladi. Baliqchilik havzalari atrofidagi himoya zonalarida esa qishloq xo'jaligi mintaqalarida 2 kilometr gacha bo'lishi kerak. Agarda bu zonalarda qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtiriladigan bo'lsa, tuproq va madaniy o'simliklarni o'g'itlash yoki kimyoviy moddalar ishlatish yog'moy, organik va mineral o'g'it yoki boshqa kimyoviy moddalarni saqlash uchun omborlar qurish, chorvachilik komplekslarini barpo qilish va ulardan chiqadigan organik o'g'itlarni saqlash qat'iyan man qilinadi.

Agrar hududda tabiiy turdagi o'simlik va xayvonot dunyosini muhofaza qilish «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi, «Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonunlarda ko'rsatilganidek, har bir sub'ektdan maksimal darajada biologik genofondni saqlab qolishga harakat qilishlarini talab qiladi. Meliorativ inshootlar qurishda baliqlarni muhofaza qilish qurilmalarini tashkil etish, sholi, bug'doy, beda kabi qishloq xo'jaligi o'simliklarini yig'ishtirib olish davrida yovvoyi turdagi qush va xayvonlarni saqlab qolish choralarini ko'rish ko'zda tutilgan.

Lekin mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra, Agrar hududda 30-70% tabiiy turdagi xayvonlar va o'simliklar dunyosi qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash, melioratsiyalash va madaniy o'simliklarni yetishtirish davrida nobud bo'lmoqda. Shuning uchun hosilni mexanizatsiyalar yordamida yig'ishtirib olish paytida xayvonot dunyosini muhofaza qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish va ular hosilni mexanizmlar yordamida yig'ishtirib olishni daryo, o'rmon yoki tabiiy saqlangan joylardan boshlamaslik, xayvonlarni shu tomonlarga ko'chib o'tish imkonini beruvchi me'yorlar bilan to'ldirish zarur. Amaldagi ekologik qonunchilik qishloq xo'jalik korxonalarini tomonidan tabiatga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha talablarni qo'ysa-da, lekin hanuzgacha aniq bir ilmiy asoslangan boshqaruv, nazorat va ekspertiza xujjatlarining yo'qligi ajablanarli holdir.

1981 yilda qabul qilingan «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunda farqli 1996 yil 27 dekabrda qabul qilingan shu nomdagi

milliy qonunimizda atmosfera havosini tabiiy resurs sifatida qarab, uni muhofaza qilish nafaqat insonlar, balki himoyasiz tabiiy turdagi o'simlik va xayvonot dunyosi uchun kerakligi inobatga olingan. Yangi qonunga muvofiq (18-modda) Agrar hududda kimyoviy moddalarni, ayniqsa pestitsid, gerbitsid, defolantlar va mineral o'g'itlarni samolyotdan turib sepish man qilinadi. Ularni faqatgina yerdan turib ishlatish mumkin. Bu esa atrof-muhitni Agrar hududda sog'lomlashtirishga tomon qo'yilgan katta xuquqiy qadamdir.

7.3 Sanoat hududlarning ekologik-xuquqiy jixatlari. Ekologik va iqtisodiy talablarni ma'lum bir iqtisodiy kengliklarda amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish va amaliy tatbig'ini yo'lga qo'yish jamiyatdagi ekologik munosabatlarni tartibga solishning eng samarali vositasidir. Ana shunday iqtisodiy kengliklardan biri sanoat zonalaridir. Sanoat zonalari-noqishloq va noo'rmon xo'jalik sanoat tarmoqlari joylashgan va ishlab chiqarish faoliyati yurgiziladigan hududlar. Bunday hududlarga sanoat tarmoqlari yoki ularning majmuasi, ya'ni mashinasozlik va metallurgiya korxonalari, neft-gaz sanoati ob'ektlari, yengil va oziq-ovqat korxonalari, enegetika ob'ektlari (AES, GES, GRES, TES), tog'-kon, kimyo, qurilish sanoatiga qarashli zavod, fabrika va korxonalarni aholi punktlaridan chetga olib chiqilgan zonalari kiradi.

Sanoat zonalarida, biz yuqorida aytib o'tganimizdek, atrof-muhitning ifloslanishi, buzilishi va ekologik xavfsizlik talablari boshqa antropogen o'zgargan ob'ektlarga nisbatan o'ziga xos bo'lib, ularda ekologik-xuquqiy talablar quyidagilardan iborat:

- texnologik jarayonlarning kamchikitli va chiqitsizligini ta'minlash;
- ifloslantirish va zaxarlanishni kamaytirish hamda zararli moddalarni neytrallashtirish (xavfsizlantirish);
- energiyaning alternativ turlaridan keng foydalanish;
- ekologik xavfsiz muxsulotlar chiqarish;
- tozalagich texnologiyalarini doimo takomillashtirib borish va ularni davlat nazoratida ushlab turish;
- ilmiy –texnologik jarayonlarni keng tatbiq qilish yoki tabiiy resurslardan juda yuqori darajada samardorlik bilan foydalanishni yo'lga qo'yish va hokazo.

Bunday ekologik –xuquqiy darajadagi talablar sanoat zonalaridagi korxonalarining hamma ishlab chiqarish bosqichlarida rejalash, loyihalash, joylashtirish, qurish, ish tushirish va tabiatga ta'siri bo'lgan yangi texnologiyalarni joriy qilish jarayonini qo'llashni taqozo qiladi.

Sanoat zonalari yoki ularda biron–bir sanoat korxonasi joylashtirishni rejalashtirish xalq xo'jaligining soxaviy yoki umumiy iqtisodiy rivojlantirish dasturlarida ekologik xavfsizlik talablarini inobatga olish bilan boshlanishi kerak.

Sanoat korxonalarini joylashtirishning asosiy nazorat xujjatlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Soxaviy, Hududiy yoki Bosh

sxemalari hisoblanadi. Bu sxemalardan sanoat korxonalarini loyihalash muassasalari tabiiy resurslardan foydalanish va atrof muhitni muhofaza qilishning ruxsat etilgan me'yorlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Agarda loyihalalanayotgan sanoat korxonasi shu zonadagi ekologik me'yor talablariga davob bermasa, loyihalash to'xtatilishi lozim.

Sanoat korxonalarini qurish vaqtida qurilish tashkilotlari loyihadagi ekologik va sanitar talablarni bilishlari va ularga to'la e'tibor berishlari kerak. Shu bilan birgalikda, loyihachilar-avtorlik nazoratini, quruvchilar-qurilish nazoratini, tibbiyot xizmatchilari-sanitar nazoratini amalga oshirishlari shart. Agarda sanitar va ekologik talablar qurilish davomida buziladigan bo'lsa, davlat nazorat organlari ularni bartaraf etish shartlarini ko'rib chiqishlari, kerak bo'lsa qurilish ishlarini to'xtatib qo'yish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha loyiha va qurilish ishlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishlari mumkin.

Ko'pgina demokratik mamlakatlar qonunchiligida sanoat korxonalarini joylashtirish va qurishda jamoat birlashmalari va mahalliy aholining fikrlarini inobatga olish ko'zda tutilgan. Jamoatchilik talabi bilan Yevropada shimoliy daryolar janubga oqizilmaydigan bo'ldi, Qrim yarim orolining kurortlar hududida Qrim AES qurilishi, Germaniya va Belgiyaning ekologik inqirozli hududlarida TESlar qurilishi to'xtatildi.

Sanoat ob'ektlarini qurish jarayonida eng ko'p uchraydigan noekologik xarakterli loyihalarni qayta ko'rib chiqish va qurilish ishlarini arzonlashirish yoki inflyatsion jarayonlarni oldindan belgilashda «smeta» ko'rsatkichlarining to'g'ri kelmasligi oqibatida ekologiyalashgan texnologiyalarni o'rnatmaslik.

Sanoat zonalarida korxonalarni ishga tushirishdan avval, ularni ekologik ekspertizadan o'tkazish shartlari Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonunning 11-moddasiga muvofiq sanoat korxonalarining ishga tushirilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlab berish imkoniyatiga ega bo'lmasa, ya'ni loyihada ko'zda tutilgan tozalovchi va chiqitlarni zararsizlantirish inshootlari qonun xujjatlaridagi me'yorlarga to'g'ri kelmasa, bunday sanoat ob'ekti o'z faoliyatini boshlay olmaydi. Korxonalarni qabul qilish komissiyasi tarkibida, albatta, ekologik va sanitar-epidemiologik nazorat organlari mutaxassislarining qatnashuvini ta'minlash darkor. Komissiya raisi va a'zolarining shaxsiy javobgarliklari Jinoiy va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarda alohida belgilangandir.

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 41-moddasida korxonalar, tashkilotlar va boshqa ob'ektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish va ularni tugatishga doir ekologik talablar belgilangan. Lekin mazkur moddada xo'jalik yurgizish vazifasi yuklatilgan sanoat yoki boshqa turdagi korxonalarni ishga tushirish bo'yicha muhim talablar nazarda tutilmagan.

Ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan korxonalariga ekologik guvohnomalar berish «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 46-moddasiga muvofiq amalga oshiriladi. Ekologiya yoki gigiena guvohnomasiga ega bo'lmagan, shuningdek, xo'jalik yuritish davomida belgilangan ekologik-sanitar mezonlarni

buzgan korxonalar xom ashyo va materiallardan foydalanishi, texnologiya jarayonlarini joriy etishi va tayyor maxsulotlar ishlab chiqarishi man etiladi. Ekologik guvohnomalar berish tartibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi hamda Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Sanoat zonalarida tabiiy resurslardan foydalanish limitlari va me'yorlari, atrof-muhitga yetkazilgan zararlarni korxonalar tomonidan qoplashning xuquqiy me'yorlari «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 4,5,11 boblarida keltirilgan bir qator moddalar va qonun osti me'yortiv xujjatlar asosida tartibga solinadi. Sanoat zonalarida ekologik talablarni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan buzganlarga, avvalambor, iqtisodiy javobgarlik choralari qo'llash (MJTK 50-modda), bu xuquqbuzarliklar bir necha bor takrorlansa yoki bir marotaba qo'pol ravishda buzilsa, yuridik javobgarlikning jinoiy jazo turlarini qo'llash ko'zda tutilgan.

7.4 Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik xuquqiy jixatlari Mahalliy, regional va milliy ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun tuman, viloyat yoki respublika miqyosida ekologik rayonlashtirish olib boriladi. Ekologik rayonlashtirishda muayyan hududlarni, ularning atrof tabiiy muhit holati va kelajak istiqbollari qarang bo'lib chiqiladi. Bo'lingan konturlarda xalq, millat yoki davlatning tabiiy genofondini saqlash yoki ma'lum bir ekologik maqsadlarni ko'zlagan holda alohida muhofaza etiladigan hududlar ajratib olinadi.

Alohida muhofaza etiladigan hududlar deb tarixiy-madaniy, siyosiy va ekologik maqsadlarni ko'zlagan holda davlatning alohida e'tibori bilan qo'riqlanadigan hududlarga aytiladi.

Ular uch korinishda namoyon bo'ladi: alohida muhofaza etiladigan tarixiy-madaniy hududlar-tarixiy yodgorliklar, ansambl va arxitektura majmualari, tarixiy ahamiyatga moyil bog'lar; alohida muhofaza etiladigan siyosiy hududlar-harbiy va o'quv poligonlari, davlat chegarasi yoki atom yadrosi bilan ishlovchi korxonalar atrofi kabi hududlar; alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar deb ekologik, madaniy-sog'lomlashtirish, ilmiy, estetik, rekratsion (dam olish) maqsadlarni ko'zlab, davlatning alohida e'tibori bilan ko'riqlanadigan tabiiy hudud va ob'ektlarga aytiladi.

Ularga yer uchastkalari, yer qa'ri, suv kengliklari, o'rmonlar va milliy tabiiy merosga kiruvchi aniq bir tabiiy ob'ektlar kirishi mumkin.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar nafaqat o'zlarining tabiiy xususiyatlarining noyobligi, balki o'zga hududlarning ekologik barqarorligini ta'minlashda ham katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, Chotqol-Ugam tog' tizmasida qo'riqxonalarining tashkil etilishidan maqsad, noyob tabiat boyligini saqlash bilan bir qatorda, Toshkent shahri va uning atrofida yashovchi deyarli 3 milliondan ortiq aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlab beruvchi daryolarning to'yinish manbalarini (qor va muzliklar, buloqlar va chashmalar) saqlab qolishdir.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik xuquqiy holatiga qarab, ularni ijtimoiy-ekologik, qo'riqxon-ekologik, iqtisodiy-ekologik xillarga ajratiladi (6-rasm).

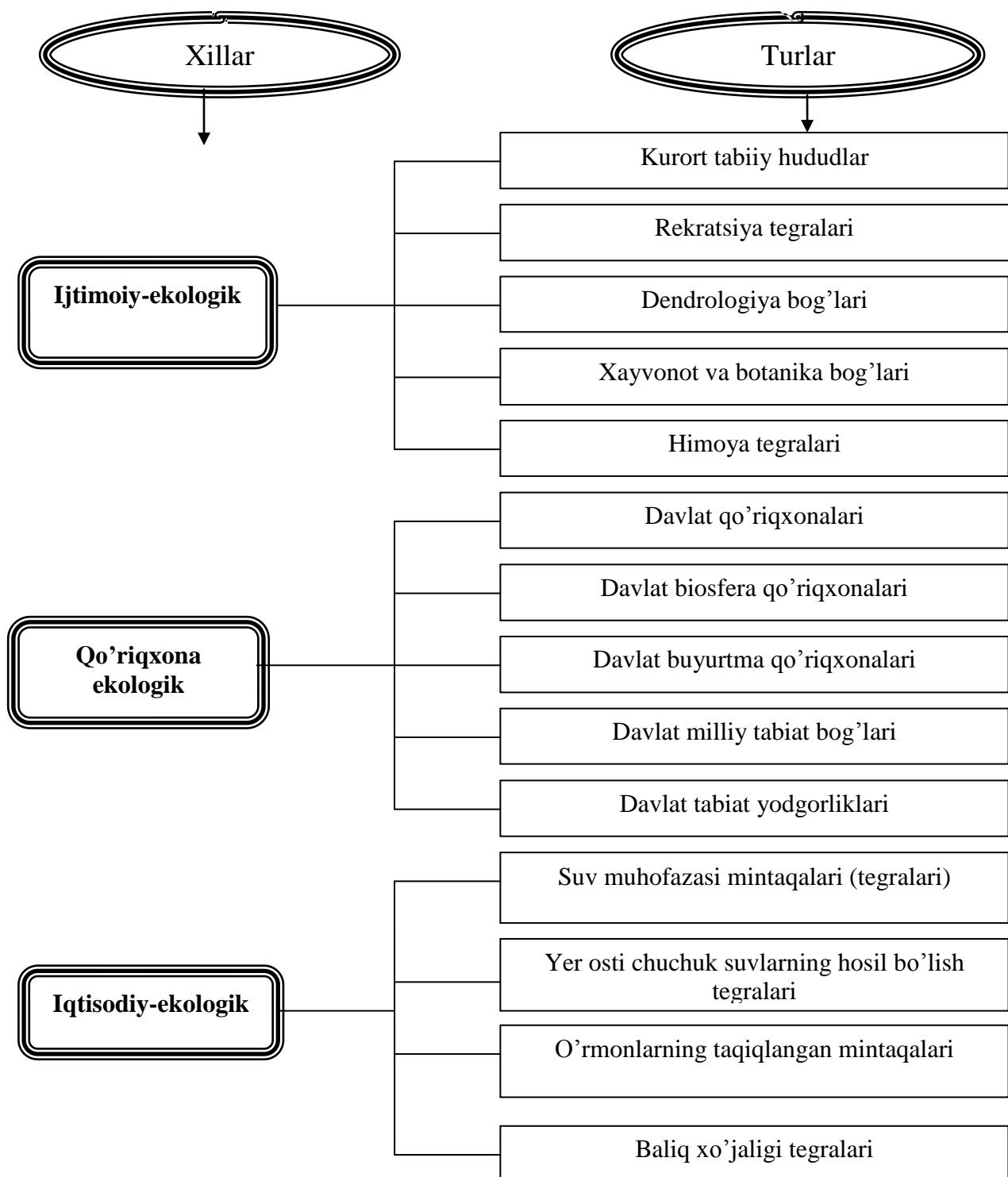
Ijtimoiy ekologik xil -aholining madaniy-sog'lomlashtirish va rekratsion maqsadlarni ko'zlagan holda tashkillashtirilgan, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar. Bu degan so'z, aholining salomatligi va uning qulay atrof-muhitga ega bo'lish xuquqini muayyan hududlarda ijtimoiy-ekologik muhofaza qilish maqsadida, ularda alohida bir xuquqiy holatni tashkil etish.

Qo'riqxon-ekologik xil -ilmiy, estetik va madaniy-oqartuv maqsadlarni ko'zlagan holda tashkillashtirilgan, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob'ektlar. Tabiiy merosni saqlab qolish, biologik xilma-xillikni saqlash, ilmiy va reproduktiv (qayta tiklash) masalalarni hal qilish, aholining o'z go'zal va betakror diyoriga bo'lgan mexrini uyg'otish, tabiat go'zalliklaridan baxra olish va Vatanni sevish kabi vazifalarni bajarish maqsadida tashkillashtirilgan va alohida xuquqiy maqomga ega bo'lgan hududlar va tabiat yodgorliklari.

Iqtisodiy-ekologik xil -davlatning iqtisodiy qudratining barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi tabiiy ob'ektlarni muhofaza qilish maqsadida tashkillashtirilgan hududlar va ob'ektlar. Ifloslanmagan yoki kimyoviy moddalar bilan zaxarlanmagan suv hamda noyob va qimmatbaho konlar nafaqat insonlarga ijtimoiy yoki ekologik maqsadlarda, balki qishloq xo'jaligini sug'orish suvi bilan ta'minlash, baliq xo'jaligini yuritish, qimmatbaho mineral boyliklarni saqlash va ularni davlat ravnaqi uchun xizmat qildirish maqsadlarini ham ko'zlaydi.

Barcha xildagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga xos bo'lgan xuquqiy qoidalar va me'yorlar mavjud. Ushbu xuquqiy me'yorlar 1993 yil 7 maydagi Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Tabiatni muhofaza qilish, Suv va suvdan foydalanish, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunlar, yer, Jinoyat, Fuqarolik, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi, Mehnat kodekslari kabi o'nlab qonunlar va qonun osti me'yoriy xujjatlar orqali tartibga solinadi. Barcha Ekologik xuquqmanbalarining asosiy maqsadi hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini ko'zlab noyob hamda fuqarolarning ekologik-xuquqiy talablarini qondiruvchi qimmatli tabiat majmualarini va yodgorliklarini xuquqiy muhofaza qilishdir.

ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING XILLARI VA TURLARI

6-rasm-Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob'ektlarni ekologik xuquqiy holati bo'yicha tasniflash

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud va ob'ektlar milliy Boylik va umumxalq mulki hisoblanadi. Faqatgina dendrologiya, botanika va hayvonot bog'larini tashkil etish, ularda ekologik- xuquqiy talablarni joriy qilish maxsus

«Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonunning 4-moddasiga muvofiq, Ushbu 3 turdagi tabiiy-antropogen tashkillashtirilgan ob'ektlar boshqa shakllardagi mulk bo'lib chiqishi ham mumkin.

Yer kodeksining 8-moddasiga binoan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yerlari alohida bir yer toifasiga ajratiladi. Soliq kodeksining 101-moddasi 3- bandiga ko'ra, tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga molik yerlar-davlat qo'riqxonalar, milliy va dendrologiya bog'lari, botanika bog'lari, buyurtma qo'riqxonalar (ov qilishga mo'ljallangan zakaznikalardan tashqari), tabiat yodgorliklari, ixota daraxtzorlari yer uchastkalari yer solig'idan ozod qilinadi. Ularda belgilangan maqsaddan tashqari barcha faoliyat taqiqlanadi. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyati yuritiladigan bo'lsa, u jolda yer solig'i va ijara xaqi undirib olinadi.

1999 yil 20 avgustdagi «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning IV bobiga muvofiq, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda favqulodda vaziyatlar (suv toshqini, zilzila, ko'chish va h.k.) ruy bergan taqdiri, ularning huquqiy holatiga o'zgartirishlar kiritilishi mumkin.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvini Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, maxsus vakolatlangan vazirliklar, davlat qumitalari, agentlik va idoralar amalga oshiradilar. Davlat nazoratini esa Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi olib boradi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ularni rivojlantirish va joylashtirishning bosh shakliy loyihasi yoki Tabiatni muhofaza qilishning hududiy majmua shakliy loyihasi muvofiq barpo etiladi va Vazirlar mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Ushbu tasdiqlanish tegishli yer maydonini zaxiralash(ajratish) to'g'risidagi qaror qabul qilinishiga asos bo'la oladi. Zaxiralangan yer maydonida xo'jalik faoliyati to'xtatiladi yoki cheklanadi.

«Davlat kadastrlari to'g'risida»gi qonunning 5-moddasiga ko'ra, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat kadastrlarining yagona tizimida turadi. Uni yuritish tartibi 1998 yil 10 martda Vazirlar Mahkamasining 109-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasining alohida muhofaza kuzatiladigshan tabiiy hududlari davlat kadastrini yuritish tartibi to'g'risidagi Nizom»ga muvofiq o'tkaziladi. Ushbu kadastrda alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning xuquqiy maqomi, geografik joylanishi, miqdor va sifat ko'rsatkichlari, ekologik, ilmiy, ma'rifiy va boshqa xil ahamiyati to'g'risidagi, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar haqidagi ma'lumotlar aks ettiriladi. Tegishli davlat kadastr, geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari bosh boshqarmasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi va O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi bilan birgalikda amalga oshiriladi.

O'zini o'zi boshqaruv idoralari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish va ularni muhofaza

qilishni yo'lga qo'yishda, ekologik, ma'rifiy, madaniy tadbirlarni o'tkazishda davlat organlariga hamkorlik qilishlari mumkin.

Nazorat savollari

1. Antropogen o'zgargan tabiiy hudud deb nimaga aytamiz?
2. Nima uchun antropogen o'zgargan hududlarni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish yo'llari alohida olib boriladi?
3. Qanday xuquq manbalari orqali shaharlarda ekologik talablar o'rnatiladi?
4. Shaharlarda atrof-muhitni muhofaza qilish talablari nimalardan iborat?
5. Ekologik-xuquqiy me'yorlashni tabaqalashgan tarzda o'rnatish bo'ladimi?
6. Shaharlarda yerlardan oqilona foydalanish deganda nimani tushunasiz?
7. Agrar hudud deganda nimani tushunasiz?
8. Agrar hududda ekologik munosabatlarni tartibga solishda nimalarga e'tibor qaratiladi?
9. Qanday antropogen jarayonlar qishloq xo'jaligida salbiy ekologik oqibatlariga olib kelmoqda?
10. Fermer va dehqon xo'jaliklariga oid maxsus qonunlarda qanday ekologik-xuquqiy talablar qo'yilgan?
11. Sanoat zonalarida me'yorlash qoidalari qanday?
12. Antropogen o'zgargan hududlar bo'yicha o'rnatilgan qanday yuridik javobgarliklarni bilasiz?
13. Nima uchun ayrim hudud va ob'ektlarni davlat alohida e'tibor berib qo'riqlaydi?
14. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud tushunchasini ta'riflang?
15. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tasniflab bering?
16. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik-xuquqiy holatiga qarab necha xilga bo'linadi?
17. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga xos bo'lgan qanday umumiy holatlarni aytib bera olasiz?
18. Biosfera qo'riqxonasi bilan qo'riqxonaning qanday farqi bor?
19. Buyurtma qo'riqxonasi turlarini sanab bering.
20. Nima uchun O'zbekistonda ko'pgina alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga «Davlat» so'zi qo'shib ishlatiladi?
21. Suv muhofazasi hududlarida ekologik talablar kim tomonidan o'rnatiladi?

22. Qanday bog'lar turli mulk shaklida bo'lishi mumkin?

23. Jinoyat kodeksining nechanchi moddasida qanday jinoiy jazo sanksiyasi alohida muhofaza etish tartibini buzganlik uchun qo'llanilishi bayon etilgan?

XULOSA

Ma'lumki ekologiya tabiat qonunlarini o'rganuvchi fandır. Biroq har bir tabiatdan foydalanuvchi nafaqat tabiat qonunlarini bilishi, balki ekologik xuquqiy bilimlarni egallashi lozim. Hozirgi kunda bu tarmoq mustaqil fan darajasida rivojlanmoqda. Bunga asos bo'lib tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Konstitutsiyadan boshlab Oliy Majlis qarorlari, Prezident buyruqlari, Vazirlar Mahkamasining farmoyishlari hisoblanadi. Ushbu talablarni bajarish, shubhasiz respublikamizning barqaror rivojlanishiga olib keladi.

SHuni alohida ta'kidlash lozimki mustaqillik davrida ekologik xuquq masalalariga tegishli Prezident va Vazirlar Mahkamasi tomonidan 7 buyruq, 40 qonun, 8 kodeks, davlat boshqarmalarining 6 nizom, buyruq va qarorlar qabul qilindi. Ulardan 15 qonun tabiiy resurslarni muhofaza qilishga yo'naltirilgan. Birgina oddiy qonuniy xujjatlarni bilmaslik tabiatga va butun biosferaga qaytmas jarayonlarni olib kelishi mumkin. Har bir qonun bizni o'rab turgan tabiatni ko'p yillik o'rganishlar asosida qabul qilinadi. Shuning uchun ham biz amerikalik olim Barri Kommonerni (1974)-Tabiat yaxshi «biladi» deb ta'kidlagan qonunini qo'llab quvvatlashimiz zarur. Ushbu uchinchi qonun hozircha bizning bilimimiz yetarli emasligi, tabiat o'z mexanizmi va faoliyatini «yaxshi» bilishini anglatadi. Bu qonun: tabiatni yaxshilayman deb unga zarar yetkazmang; agar natijaga to'liq ishonmasangiz tabiiy jarayonlarga aralashmang-deb ogohlantiradi.

Hozirgi kunda nafaqat bo'lajak yuristlarga balki muhandis ekologlar (akademik bakalavr darajasidagi) o'quv rejasiga «Ekologik xuquq» ham predmet sifatida kiritildi. Ma'ruzalar matnidan ko'rinib turibdiki, Predmetining asosiy o'rganuvchi savollari quyidagilardan iborat:

1. Ekologik xuquq predmetining maqsadi, vazifalari va asosiy tushunchalari.
2. Suv resurlaridan foydalanishning ekologik xuquqiy jixatlari
3. Yer munosabatlarida ekologik-xuquqiy qoidalar
4. Atmosfera havosiga ta'sir etishning ekologik xuquqiy me'yorlari
5. O'simlik va xayvonot dunyosini, o'rmonlarni muhofaza qilishning xuquqiy asoslari.
6. Yer osti boyliklaridan foydalanishning ekologik xuquqiy asoslari.
7. Antropogen o'zgargan va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik xuquqiy jixatlari.

Respublikamizning arid iqlimligini hisobga olgan holda 2 mavzuga ko'proq soat ajratilgan, seminar darslarda asosan asosiy qonunlar muhokama etiladi va ular bo'yicha referat tayyorlanadi. Bu fan muhandis-ekologlarning tabiatni muhofaza qilish doirasida yuridik bilimlarini oshiradi. Biz o'ylaymizki qabul qilinadigan qonunlar ro'yxati hali nihoyasiga yetgani yo'q, umidimiz kelajakda bioxilmaxillikni saqlash, barqaror rivojlanish, ekotizimni yaxshilash to'g'risida ham ko'pgina

qonunlar qabul qilinadi va ushbu sohaga barcha mutaxassislarni ham qiziqishi oshaveradi.

EKOLOGIK XUQUQGA OID ASOSIY ATAMA VA IBORALAR LUG'ATI

Agrar hudud qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan alohida bir ekologik-xuquqiy holatga muhtoj zonalar (hududlar)

Alohida muhofaza etiladigan-hududlar tarixiy-madaniy, siyosiy, ijtimoiy va ekologik funksiyalarni bajaruvchi alohida xuquqiy holat hamda davlat e'tiboridagi hududlar va ob'ektlar

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ekologik, madaniy-sog'lomlashtirish, ilmiy, estetik, rekreatsion (dam olish) funksiyalarni bajaruvchi alohida xuquqiy holat hamda davlat e'tiboridagi tabiiy hududlar va ob'ektlar

Antarktika hech qaysi bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan va xalqaro-xuquqiy me'yorlar bilan tartibga solib turiladigan yer kurrasidagi eng sovuq, oltinchi qit'a.

Atmosfera havosi qonun bilan muhofaza etiladigan, Yer sharini o'rab turuvchi gaz va bug'lardan iborat bo'lgan havo qatlami

Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi insonlarni o'rab turuvchi tabiiy muhit unsurlarining ekologik-xuquqiy talablardan ortiq me'yorda fizik va kimyoviy jixatdan o'zgarishi

Atrof tabiiy muhitni xalqaro-xuquqiy muhofaza qilish manbai xalqaro ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan xuquqiy-me'yoriy xujjatlar yig'indisi

Atrof-muhitni xalqaro-xuquqiy muhofaza qilish insonlarning ekologik xavfsiz muhiti hamda davlatlarning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi xalqaro xuquq printsiplari, me'yorlari va munosabatlari yig'indisi

Baliq ovlash baliq va umurtqasiz suv xayvonlarini sanoat, havaskorlik va sport maqsadida tutish

Baliq xo'jaligi hududlari nodir va yuqolib ketayotgan baliq turlari hamda boshqa suv xayvonlarini muhofaza etish va ko'paytirish maqsadida, shuningdek, baliq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv ob'ektlari yoki ularning bir qismi

Botanika bog'i o'simlik termalari (kolleksiyalari)ni tuzish, to'ldirish va asrash, ilmiy, o'quv-ta'lim ishlarini olib borish yo'li bilan mahalliy va jaxon miqyosidagi o'simliklar majmualarining nodir hamda muayyan turkumga xos turlarini maxsus

yaratilgan sharoitda asrash, o'rganish, iqlimlashtirish, ko'paytirish, shuningdek, ulardan samarali va oqilona foydalanish maqsadida tashkil etilgan bog'.

Davlat biosfera qo'riqxonasi Qo'riqxonaning bir turi bo'lib, ulardagi barcha ishlar xalqaro xuquq me'yor talablari darajasida olib boriladi.

Davlat buyurtma qo'riqxonasi tabiiy majmualar yoki ularning ayrim bo'laklarini asrash, ko'paytirish va tiklash maqsadida uning oldiga qo'yilgan vazifalarni bajaruvchi muddatli hududlar (akvatoriyalar).

Davlat yer nazorati (inspeksiya) mahalliy hokimiyat va davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan yer munosabati qatnashchilari (sub'ektlari)ning yer uchastkalaridan foydalanish hamda ularni muhofaza qilishga doir faoliyatlarini tekshirish

Davlat milliy bog'i tabiatni muhofaza qilish muassasi hisoblangan alohida ekologik, tarixiy va estetik qimmatga ega bo'lgan hamda tabiatni muhofaza qilish, rekratsiya, ma'rifiy-madaniy, ilmiy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan tabiiy majmua

Davlat tabiat yodgorliklari ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan noyob, o'rmini to'ldirib bo'lmas, qimmatli, kelib chiqishi tabiiy bo'lgan ob'ektlar

Davlatning ekologik boshqaruvi o'z vakolat doirasida davlat boshlig'i, hokimiyati hamda ijro etuvchi davlat organlari va ularning ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi faoliyati

Dendrologiya bog'i ilmiy, madaniy, rekratsiya va boshqa yusunda g'oyat samarali foydalanish uchun daraxtlar, butalarning har xil turlarini hamda ulardan tarkib topgan daraxtzor va butazorlarni maxsus yaratilgan sharoitda asrash, o'rganish maqsadida tashkil etilgan bog'.

Deklaratsiya ma'lum bir tashkilot, davlat yoki partiyalarning asosiy printsip va me'yorlarini tantanali ravishda e'lon qilishga yo'naltirilgan xalqaro xujjat

Yer nazorati yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid yer qonun xujjatlari talablarini yuridik, jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini davlat organlari, jamoat birlashmalari hamda vakolatlangan idoralar va shaxslar tomonidan tekshirish

Yer osti boyliklarining ekologik funktsiyasi ekologik tizimda turuvchi, yer ustining tabiiy fundamenti, tuproq va ularni hosil qiluvchi ona jinslarning tarkib topishidagi mineral asosi

Yer osti boyliklarining madaniy-sog'lomlashtirish funksiyasi yer qa'ri va minerallarning foydali xususiyatlarini insonlarning dam olishi hamda salomatligini tiklashda ishlatilishi

Yer tuzish yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni tashkil etishga, yer resurslarini hisobga olish va baholashga, qulay ekologik muhitni vujudga keltirishga va tabiiy landshaftlarni yaxshilashga, yer tuzishning xuquqiy va ichki xo'jalik rejalarini tuzishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Yerlarni muhofaza qilish Ulardan belgilangan maqsadda oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini tiklash va oshirish, qishloq xo'jalik oborotidan va alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan yerlarning asossiz ravishda olib qo'yilishining oldini olish, ularni zararli antropogen ta'sirdan himoya qilishga qaratilgan xuquqiy, tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va boshqa tadbirlar tizimi

Jamoat ekspertizasi fuqarolar, fuqarolar yig'ini, o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlar mablag'lari hisobidan ekologik ekspertiza o'tkazish. Ularning xulosalari tavsiya kuchiga egadir

Jamiyat qonunlari kishilarning xatti-harakatlarini yoki biron-bir ob'ektga nisbatan munosabatini belgilaydigan xuquqiy me'yorlar yig'indisi

Jamoat yer nazorati yerlarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish borasidagi yer qonunchiligi talablariga rioya etishni nodavlat, notijorat tashkilotlar va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan tekshirish

Javobgarlik muayyan shaxs, jamoa yoki davlatning o'zga shaxslar, jamoatchilik, davlat va davlatlar oldidagi burchi, majburiyati

Milliy ekologik boshqaruv hokimiyat, organlar, birlashmalar, tashkilotlar va ularning tabiatni muhofaza qilish vakolatlari, funksiyalari va usullari majmuasi

Milliy ekologik qonunlar Oliy majlis tomonidan yoki umumxalq ovoz berish (referendum) orqali qabul qilingan, o'zida uning amal qilish muddati, hududi va shaxslar doirasida ekologik munosabat sub'ektlari faoliyatining umumiy ko'rsatkichlarini mujassamlashtirgan me'yoriy-xuquqiy xujjatlar

Milliy Ekologik xuquqning maqsadi davlatning barqaror rivojlanishi va fuqarolarning ekologik xavfsiz muhitda yashash xuquqini ta'minlash uchun tabiatni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni xuquqiy tartibga solish

Nodavlat notijorat tashkilot jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) kelishini o'z faoliyatining

asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z qatnashchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkilot

Ov qilish tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi xayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borish, tutishga intilish va tutish (otish, tutib olish)

Rekreatsiya hududlari turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay geografik hamda iqlim sharoitlariga ega hududlar

Sanoat zona (hudud)lari sanoat tarmoqlari joylashgan va ishlab chiqarish faoliyati yurgiziladigan hududlar

Sug'oriladigan yerlar qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orish uchun yaroqli bo'lgan, suv resurslari shu yerlarning sug'orilishini ta'minlay oladigan, sug'orish manbai bilan bog'langan, doimiy va muvaqqat sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan yerlar

Suvdan oqilona foydalanish suvning foydali xususiyatlaridan jismoniy va yuridik shaxslarning qonun talablari asosida foydalanishi

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (hududlari) daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, kollektorlar hamda boshqa suv ob'ektlarining o'zanlariga tutash suvlarni muhofaza qilish maqsadida tashkillashtirilgan, alohida muhofaza etiladigan, tabiiy hududlar

Tabiiy ob'ektlarga nisbatan mulk xuquqi tabiiy resurslar, tabiiy komplekslar yoki tabiiy hududlarning kimga tegishliligi va mulkdorning unga nisbatan qanday vakolat (xuquq)ga ega ekanligi

Tabiiy unsurlarning buzilishi Atrof-muhit holatining inson yashashi uchun noqulay darajada o'zgarishi

Tabiat unsurlarining oriqlanib ketishi insonlarning hayotiy zarur ehtiyojlarining iqtisodiy shaklda qondirilishi natijasida tabiiy resurslarining kamaya borishi

Tabiat unsurlarining vayron bo'lishi tabiiy ob'ektlarning tabiiy va texnogen jarayonlar natijasida tabiiy xossa va xususiyatlarining yo'qolishi

Tabiat unsurlarining yo'q bo'lib ketishi ayrim turdagi o'simlik va xayvonot dunyosining yer yuzida tur sifatida yo'qotilishi

Jamiyatning tabiatga nisbatan shakli ma'lum bir davrga xos bo'lgan kishilarning atrof tabiiy muhit bilan o'zaro uzviy bog'langan hayot tarzi

Qizil kitob yo'qolgan yoki yo'qolish arafasida turgan, yo'qolib borayotgan, kamyob va kamayib borayotgan o'simlik va xayvonot dunyosining genofondini saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan ma'lumotlar ruyxati (reestri)

Qonun Oliy yuridik kuchdagi milliy xuquq me'yori. Uning qoidalari va me'yorlari davlat tomonidan ishlab chiqiladi, o'rnatiladi, muhofaza etiladi, umummajburiy kuchga ega bo'ladi va yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi

Qo'riqlanma (oraliq) yoki bufer hududlar ijtimoiy-ekologik va qo'riqxonalar ekologik turdagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga tabiiy texnogen jarayonlarning salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tashkillashtirilgan zonalar

Qo'riqxonalar alohida muhofaza etiladigan oddiy va noyob tabiiy majmualar, o'simliklar hamda xayvonlarning irsiy fondlarini saqlab qolish va o'rganish, tabiiy jarayonlar va hodisalar o'zgarishi ustidan monitoring o'tkazish maqsadida ilmiy-tadqiqot muassasasi.

Universal toifadagi Xalqaro ekologik tashkilotlar faoliyat doirasiga ko'ra turli toifadagi siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish yo'nalishidagi hamda dunyoning barcha mintaqalaridagi davlatlarning ekologik munosabatlariga qaratilgan xalqaro tashkilotlar, BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari.

O'rmonlarni qo'riqlash vakolatlangan davlat organlari va jamoat birlashmalari tomonidan o'rmonlardan noqonuniy tarzda foydalanish, ularga zararli ta'sir ko'rsatishdan qo'riqlash

O'rmon tuzish o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, qo'riqlash, o'rmon xo'jaligi va o'rmonlardan foydalanishni oqilona yuritilishining ta'minlashga qaratilgan tadbirlar tizimi

O'rmonlardan foydalanish xuquqi o'rmonlarning foydali xususiyatlaridan yuridik hamda jismoniy shaxslarning o'z xo'jalik va boshqa hayotiy ehtiyojlarini qondirishlari uchun qonun hujjatlarida belgilangan tarzda foydalanish

O'rmonlarni ko'paytirish uchun daraxtzorlarning zichligini oshirish, nav tarkibini yaxshilash, qimmatli navlarni ko'paytirish, boshqa yer fondi toifalaridan (masalan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan) o'rmon fondi yer toifasiga kiritish kabi tadbirlar

O'rmonlarni muhofaza qilish o'rmonlarga zararkunandalar, kasalliklar, tabiiy-texnogen jarayonlar (eroziya, sel, deflyatsiya, yong'in, qurish...)ning oldini olish chora-tadbirlarini qo'llash

O'rmonlarni tiklash kesilgan o'rmon yoki o'rmonsiz yer o'rniga daraxt va butalar ekish, nav tarkibini yaxshilash, ularning maxsuldorligi va muhofazalash

xususiyatini oshirish, genetik fondi va biologik xilma-xilligini saqlab qolishga yo'naltirilgan tadbirlar

O'rmonlarning maxsuldorligini oshirish o'rmonlarni takroriy ko'paytirish, nav tarkibini yaxshilashni o'rmon melioratsiyasi va plantatsiyasini tashkil etish orqali amalga oshirish

O'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari bag'oyat qimmatli va nodir o'simlik turlarining irsiy fondini muhofaza etish va saqlab qolish, shuningdek, o'rmon fondi maydonlarida qo'riqxonalar, milliy bog'lar va alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlarning ish tartibini ta'minlash maqsadida tashkillashtirilgan hududlar.

O'simlik dunyosi ob'ekti tabiiy sharoitda o'sadigan, takror yetishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stiriladigan yovvoyi o'simliklar

O'zbekistonning ekologik siyosati Davlatning tabiatni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasida olib borayotgan ichki va tashqi faoliyat majmui.

Xalqaro Ekologik xuquq ob'ekti Xalqaro xuquq sub'ektlarining ekologik munosabatlar predmeti bilan tabiiy ob'ektlar, ya'ni o'zining xususiyati, joylanishi va ahamiyati nuqtai nazaridan biron-bir davlat yuridiktsiyasiga kirmaydigan yohud nazoratida bo'lmaydigan, shuning uchun ham ikki va undan ortiq mamlakatlar yoki xalqaro hamjamiyati mulki bo'lgan tabiiy ob'ektlar

Xalqaro ekologik jamg'armalar (fondlar) tabiatni muhofaza qilish, atrof-muhitning sanitar va gigienik holatini yaxshilash va ekologik dasturlarni moliyaviy ta'minlash kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ekologik tashkilotlar. Faoliyat yurgizish va amaliy harakat qilish ko'lamiga ko'ra, ular umumjahon, regional va regionlararo turlarga ajratiladi.

Xalqaro shartnoma siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar qatori atrof-muhit muhofazasiga oid xalqaro me'yorlarini o'zida aks ettiruvchi xujjat

Xayvonot bog'i ekologik ta'lim-tarbiya ishlarini yo'lga qo'yish, hayvonlarning nodir ekzotik va mahalliy turlari ekspozitsiyalarini yaratish, ularning irsiy fondini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni o'rganish hamda ularni tutqunlikda ko'paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish maqsadidagi muassasa.

Xayvonot dunyosidan foydalanuvchilar xayvonot dunyosi ob'ektlarining foydali xususiyatlaridan o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida jismoniy hamda yuridik shaxslarning qonun xujjatlarida belgilangan shartlar va tartibda foydalanishlariga aytiladi

Xayvonot dunyosini ekologik-xuquqiy muhofaza qilish quruqlikda, suvda, atmosferada va tabiiy erkinlik holatida yashaydigan, O'zbekistonda doimiy va vaqtinchalik yashaydigan yovvoyi hayvonlarni, shuningdek, ilmiy yoki ekologik maqsadlarda yarim erkin sharoitda yoki sun'iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni xuquqiy jixatdan tartibga solish

Ekologik audit davlat ro'yxatidan o'tgan yuridik shaxslar (audit firmalar) tomonidan ekologik ekspertizani mustaqil, tarmoqdan tashqari bo'lgan tarzda olib borish.

Ekologik barqarorlik inson faoliyati va tabiat « injiqlik»lari (zilzila, toshqin, sunnami va x.k.)ning atrof-muhitga salbiy ta'sir etmaydigan darajasi, ya'ni ma'lum bir hudud, kenglik va mintaqada ekologik xavfsiz muhit holatini bir me'yorda ushlab turish

Ekologik javobgarlik ekologik xavfsiz muhitni ta'minlashdagi davlat, jamiyat va shaxslarning hozirgi hamda kelajak avlodlar oldidagi burchlari va majburiyatlari, shuningdek, ularni bajarmasligi tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy va yuridik xarakterdagi salbiy oqibatdir

Ekologik jamg'arma atrof-muhit muhofazasi va sanitar-gigienik holatini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni (dastur, reja, loyiha, konferentsiya, munozara, uchrashuv, missiya) moliyaviy ta'minlash maqsadida tuzilgan pul jamg'armalari

Ekologik inqiroz ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechishining buzilish yoki modda va energiyaning kichik hamda katta aylanish jarayonlarining ma'lum bir bosqichdagi uzilishi

Ekologik kadastr muayyan tabiiy ob'ektning geografik joylashuvi, xuquqiy, maqomi, miqdor, sifat tavsiflari hamda bahosi to'g'risidagi yangilanib turiladigan (o'zgaruvchan) ma'lumotlar va xujjatlar to'plami

Ekologik kontseptsiya tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimi, ya'ni bu moddiy dunyoda kishilarning o'rni, ahamiyati va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar

Ekologik memorandum diplomatik mulohazalar predmeti bo'lgan ekologik masalalarni aks ettiruvchi xujjat

Ekologik monitoring atrof tabiiy muhit va tabiiy resurslarning davriy o'zgarishini (kadastr ma'lumotlariga asoslangan tarzda), kuzatib borish, hisobga olish, baho berish va istiqbolini belgilash tizimi.

Ekologik nazorat ekologik munosabat sub'ektlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanishlari va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishlariga oid faoliyatlarini vakolatlangan davlat organlari, nodavlat tashkilotlar va jamoat birlashmalari tomonidan tekshirib borish hamda tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish tizimi.

Ekologik siyosat muayyan davlat yoki xalqaro miqyosda ma'lum bir yer, suv va havo kengligida yuzaga kelgan ekologik holatni hisobga olgan tarzda, atrof-muhitni yaxshilash hamda sog'lomlashtirishga qaratilgan ichki va tashqi ijtimoiy iqtisodiy xarakter

Ekologik sug'urta sug'urtalanuvchilarning pul jamg'armalari hisobiga tashki etilgan va ekologik xavfli oqibatlar yuzaga kelganda, ularning moddiy va ma'naviy zararlarini qoplash bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy munosabat

Ekologik tanglik xalqaro hamjamiyat, davlat va jamiyat tomonidan global, regional va mahalliy miqyosdagi ekologik muammolar yechimini topishning qiyinlashuvi

Ekologiya fani organizmlarning muayyan ekotizimlarda yashash qonuniyatlarini, ya'ni organizmlarning o'zaro va ularning atrof-muhiti bilan bo'lgan hayot tarzini o'rganuvchi fan tarmog'i

Ekologik ekspertiza rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza ob'ektini ro'yobga chiqarish mumkinligini aniqlash yoki mutaxassislar tomonidan xulosalash

Ekologik qaydnoma ekologik tUSDagi asosiy xalqaro shartnoma qo'shimcha qilinadigan xujjat

Ekologik-xuquqiy javobgarlik ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u milliy va xalqaro xuquq me'yorlarida belgilangan ekologik talablarni buzganlar uchun yuridik tUSDagi jazo sanksiyalari o'rnatilgan hamda ekologik munosabat qatnashchilari uchun majburiy kuchga ega bo'lgan qoida va me'yorlar

Ekologik-ijtimoiy javobgarlik ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u hozirgi zamon milliy yoki xalqaro xuquq me'yorlarida belgilanmagan, lekin millat yoki xalqlarning azaliy urf-odatlarini, an'analari orqali avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan qoida va me'yorlar

Ekologik-xuquqiy munosabatlar tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan kompleks foydalanishda kishilar o'rtasidagi yuzaga keladigan yuridik tUSDagi ijtimoiy munosabatlar .

Ekologik-xuquqiy mexanizm ekologik munosabatlarning xuquqiy jixatdan tartibga solinishini ta'minlovchi qismlar (zvenolar) tizimi

Ekologik xuquqning sub'ektlari ekologik-xuquqiy munosabat ishtirokchilari hamda sub'ektiv xuquq va majburiyatlar egasi

Ekologik xuquq jamiyatdagi ekologik munosabatlarni xuquqiy tartibga solishni o'zining o'rganish yoki izlanish predmeti qilib olgan o'quv kursi va fan soxasi.

Ekologik xuquq fani yuridik xarakterga ega bo'lgan kishilar o'rtasidagi o'zgaruvchan atrof tabiiy muhitga nisbatan yuzaga keladigan barcha munosabatlarni tadqiq qilish predmeti bo'lgan fan soxasi

Ekologik xuquq o'quv kursi Ekologik xuquq fanida tadqiq qilingan nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlashtirilgan va umumlashtirilgan tarzda ta'lim beradigan predmet

Ekologik xuquq manbai ekologik-xuquqiy munosabatlarni tartibga solishda xuquqiy asos bo'la oladigan qonun va qonunchilik xujjatlari yig'indisi.

Ekologik xuquq ob'ekti amaldagi qonunlar bilan muhofaza qilish va oqilona foydalanish imkonini beruvchi atrof tabiiy muhitning tarkibiy qismlari

Ekologik xuquq usuli ekologik munosabatlarga ta'sir etish yoki ularni xuquqiy jixatdan tartibga solish yo'l (metod)lar.

Ekologik xuquqda milliy mulk ob'ektlar muayyan davlat tomonidan mulk sifatida o'zlashtirish imkoni bor tabiiy unsurlar

Ekologik xuquqning printsipi ekologik munosabatlarni xuquqiy jixatdan tartibga solishda amal qilinuvchi yoki yo'naltiruvchi qoidalar

Ekologik xuquq tizimi Ekologik xuquqning qonuniyatlariga asoslangan tarzda ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi uning qismlari va institutlarining ma'lum bir ketma-ketlikda joylashgan yig'indisi

Ekologik xuquqning predmeti ekologik-xuquqiy munosabatlar, ya'ni atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan yuridik xarakterdagi ijtimoiy munosabatlar

Ekologiya sog'lig'i tabiiy ob'ektlardan foydalanganliklari, shuningdek, atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun jismoniy va yuridik shaxslardan doimiy, muddatli yoki bir marotabalik to'lovlar.

Ekologik xavfsizlik atrof tabiiy muhit holatini organizmlarning hayotiy holatini organizmlarning hayotiy zarur ehtiyojlariga javob bera olishi yoki insonlar uchun sog'lom, toza va qulay tabiiy sharoitga ega atrof-muhit holati

Ekologiyaning maqsadi hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash

Ekologiya o'quv predmeti tirik organizmlar, shu jumladan, insonlarning atrof-muhit bilan bo'lgan hayot tarzi haqidagi ta'limni beruvchi o'quv kursi.

SEMINAR MASHG'ULOTLARNING ISH REJASI

1 seminar. Ekologik javobgarlik

1. Ekologik javobgarlik tushunchasi va turlari
2. Ekologik-xuquqiy javobgarlik
3. Ekologik qonun buzarlklarda intizomiy, fuqaroviy, ma'muriy va jinoiy javobgarliklar.
4. Ekologik javobgarlik muammolari va ularning yechimini topish yo'llari.

2 seminar. Suvni ekologik –xuquqiy muhofaza qilish

1. Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekistonda suv muammolari va ularning xuquqiy tartibga solinishi
2. Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonun va uning kelajak istiqbollari
3. Suv qonunchiligini buzganlik uchun yuridik javobgarlik.

3 seminar. Yerni ekologik- xuquqiy muhofaza qilish

1. Yer ta'rifi va uni ekologik-xuquqiy muhofazalash zarurati
2. Yer kodeksiga tavsif
3. O'zbekiston yer fondini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishning xuquqiy asoslari
4. Tuproq to'g'risida alohida qonun qabul qilish zarurati.

4 seminar. Atmosfera havosini ekologik- xuquqiy muhofaza qilish

1. Atmosfera havosi va uni xuquqiy jixatdan tartibga solish
2. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston SSR va O'zbekiston Respublikasi qonunlarining asosiy farqlari
3. Atmosfera havosini ifloslantirganlik uchun yuridik javobgarlik.

5 seminar. Yer osti boyliklarini xuquqiy muhofazalash va ulardan foydalanish

1. Yer osti boyliklari tushunchasi va uning ekologik-xuquqiy asoslari
2. Yer osti boyliklari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining Yangi va eski taxrirdagi qonunlarining farqi
3. Yer osti boyliklaridan foydalanish qoida va tartiblarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik.

6 seminar. O'zbekistonda o'rmon-Ekologik xuquqning mustaqil ob'ekti sifatida

1. O'rmonlarning ekologik munosabatlarning alohida mustaqil ob'ekti bo'lishi zarurati
2. O'rmon to'g'risidagi qonunga tavsif
3. O'rmon xo'jaligini yuritish tartibi.

7 seminar. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning xuquqiy xolati

1. Alohida muhofaza etiladigan xududlar tushunchasi va ularning turlari
2. To'liq muhofazaga muhtoj tabiiy hududlar va ob'ektlar
3. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunning umumiy tavsifi
4. Tabiiy hudud va ob'ektlarning xuquqiy rejimi.

8 seminar. Biologik resurslarning ekologik- xuquqiy muhofazasi

1. Biologik resurslar va ularning xilma-xilligini saqlashning xuquqiy asoslari
2. O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunga tavsif
3. Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunga tavsif.
4. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi va uning yuridik ahamiyati.

9 seminar. Ekologik nazorat, kadastr va ekspertiza

1. Ekologik nazorat-kadastr-ekspertiza tizimi
2. Ekologik nazorat va monitoring
3. Ekologik kadastr
4. Ekologik ekspertiza.

10 seminar. Aholi punktlari va sanoat zonalarida atrof tabiiy muhitni ekologik-xuquqiy muhofaza qilish

1. Antropogen o'zgargan hududlar tushunchasi va ularni ekologik-xuquqiy jixatdan tasniflash

2. Aholi punktlari va shaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning ekologik-xuquqiy asoslari
3. Sanoat zonalarida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning ekologik-xuquqiy tartibi.

11 seminar. Atrof muhitni xalqaro –xuquqiy muhofaza qilish

1. Xalqaro ekologiya xuquqi: tushunchasi, predmeti, ob‘ekti va manbalari
2. Ekologiya sohasida xalqaro universal va regional tashkilotlar hamda ularning faoliyati
3. Markaziy Osiyoda olib borilayotgan ekologik sa‘yo-harakatlar
4. Barqaror rivojlanish kontseptsiyasining ekologik jixatlari.

EKOLOGIYA XUQUQIGA OID O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNLARI VA ME‘YORIY XUJJATLARI

KONSTITUTSIYA

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan.-T.: «Adolat», 1999.

«O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida», 2003 yil 24 aprel. «Xalq so‘zi», 2003 yil 25 aprel.

KODEKSLAR

«Jinoyat kodeksi», 1994 yil 22 sentyabr.-T.: Adliya vazirligi, 2001.

«Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks», 1994 yil 22 sentyabr.-T.: «Adolat», 1998

«Mehnat kodeksi», 1995 yil 21 dekabr.-«Adolat», 1999.

«Fuqarolik kodeksi», 1995 yil 21 dekabr va 1996 yil 29 avgust.-T.: «Adolat», 1996

«Soliq kodeksi», 1997 yil 24 aprel.-T.: «Adolat», 1999

«Yer kodeksi», 1998 yil 30 aprel.-T.: «Adolat», 1999

«Uy-joy kodeksi».-T.: «Adolat», 1999

«SHaharsozlik kodeksi», 2002 yil 4 aprel. «Xalq so‘zi», 2002 yil 5 aprel.

QONUNLAR

«Mulchilik to‘g‘risida», 1990 yil 31 oktyabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 2-son, 1992.

«Korxonalar to‘g‘risida».-T.: «Adolat», 2000

«Ijara to‘g‘risida», 1991 yil 19 noyabr.-T.: Adolat, 2000

«Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida».-T.: Adolat, 1991

«Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida», 1992 yil 9 dekabr// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 7-son, 1993

«Davlat sanitar nazorati to'g'risida», 1992 yil 3 iyul// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 6-son, 1993

«Suv va suvdan foydalanish to'g'risida», 1993 yil 6 may// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 8-son, 1994.

«O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi to'g'risida», 1993 yil 6 may // O'zbekistonning Yangi qonunlari, 8-son, 1994

«Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida», 1993 yil 7 may// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 8-son, 1994

«Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida», 1993 yil 2 sentyabr// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 9-son, 1995

«Yer osti boyliklari to'g'risida», 1994 yil 23 sentyabr// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 10-son, 1995

«Kontsessiyalar to'g'risida», 1995 yil 30 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 11-son, 1996

«O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida», 1995 yil 22 dekabr // O'zbekistonning Yangi qonunlari, 12-son, 1996

«Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida», 1996 yil 27 dekabr// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 15-son, 1997

«Ta'lim to'g'risida», 1997 yil 29 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 17-son, 1998

«Jamiyatda xuquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi to'g'risida», 1997 yil 29 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 17-son, 1998

«Oziq-ovqat maxsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risida», 1997 yil 30 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 17-son, 1998

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida», 1997 yil 29 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 18-son, 1998

«O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish», 1997 yil 26 dekabr // O'zbekistonning Yangi qonunlari, 18-son, 1998

«Xayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida» 1997 yil 26 dekabr// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 18-son, 1998

«Qishloq xo'jalik kooperativ (shirkat xo'jaligi) to'g'risida», 1998 yil 30 aprel// O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo'jaligiga oid qonun xujjatlari.-T.: Adolat, 1999

«Fermer xo'jaligi to'g'risida» 1998 yil 30 aprel// O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo'jaligiga oid qonun xujjatlari.-T.: Adolat, 1999

«Dehqon xo'jaligi to'g'risida», 1998 yil 30 aprel// O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo'jaligiga oid qonun xujjatlari.-T.: Adolat, 1999

«CHet El investitsiyalari to'g'risida» 1998 yil 30 aprel// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 19-son, 1998

«Davlat yer kadastrı to'g'risida», 1998 yil 28 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 19-son, 1998

«Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-xuquqiy bazasi to'g'risida», 1998 yil 29 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 20-son, 1998

«Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida», (Yangi taxriri) 1999 yil 14 aprel// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 21-son, 1999

«Uy joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida», 1999 yil 15 aprel// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 21-son, 1999

«O'rmon to'g'risida», 1999 yil 15 aprel// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 21-son, 1999

«Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to'g'risida», 1999 yil 19 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 22-son, 2000

«O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida», 1999 yil 20 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 22-son, 2000

«Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida», 1999 yil 20 avgust// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 22-son, 2000

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida», 2000 25 may//Oliy Majlis Axborotnomasi, 2000, № 5-6, 140 m.

«Ekologik ekspertiza to'g'risida», 2000 yil 25 may// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 23-son, 2001

«Davlat kadastrlari to'g'risida», 2000 yil 15 dekabr// O'zbekistonning Yangi qonunlari, 24-son, 2001

«CHiqindilar to'g'risida», 2002 yil 5 aprel//Xalq so'zi, 2002 yil 6 aprel

«Yer osti boyliklari to'g'risida». Yangi taxrirda, 2002 yil 13 dekabr. Xalq so'zi, 2002 yil 23 yanvar

«Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida» 2004 yil 3 dekabr.

PREZIDENT FARMONLARI VA VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORLARI

«Yerlardan samarali foydalanishni oshirish to'g'risida»gi 1994 yil 24 noyabrdagi Prezident Farmoni

«Yerlardan samarali foydalanishni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1994 yil 29 noyabrdagi 575-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori (1995 y. 11 aprel va 1995 y. 26 dekabrdagi o'zgartirishlar bilan).

«O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi geodeziya, kartografiya va davlat kadastrı bosh boshqarmasi faoliyatini tashkillashtirish to'g'risida», 1996 yil 31 yanvardagi 44-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori.

«Buxoro neftni qayta ishlash zavodi atrofida yashil voha tashkil etish to'g'risida», 1997 yil 31 dekabrdagi 581-sonli Vazirlar mahkamasining qarori.

«Yer resurslari davlat qumitasini tashkil etish to'g'risida» 1998 yil 24 apreldagi Vazirlar Mahkamasining qarori

**«O'zbekiston Respublikasida davlat yer kadastrini joriy qilish to'g'risida», 1998 yil 31 dekabrda 543-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori
«1999-2005 yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat dasturi to'g'risida», 1999 yil 20 oktyabrda 469 sonli Vazirlar Mahkamasining qarori.**

DAVLAT BOSHQARUV ORGANLARINING NIZOMLARI, QARORLARI VA YO'RIQNOMALARI

«O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastrini bosh boshqarmasi to'g'risidagi Nizom», 1996 yil 31 yanvarda 44-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga 1-ilova

«Tabiatni muhofaza qilish davlat qumitasi to'g'risidagi Nizom» 1992 yil 26 aprelda 232/1-sonli O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori bilan tasdiqlangan.

«Foydali qazilma yotqiziqlari maydonlarida qurilishlar uchun ruxsat berish tartibi to'g'risidagi Nizom», 1997 yil 13 yanvarda 20-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga 1-ilova

«O'zbekiston Respublikasida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda davlat kadastrini olib borish tartibi to'g'risidagi Nizom», 1998 yil 10 martda 104-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga ilova

«O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari davlat qumitasi to'g'risidagi Nizom», 1998 yil 27 iyulda 314-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga 2-ilova

«O'zbekiston Respublikasi tuproq bonitirovakasi ishlarini olib borish va ma'lumotlarni tasdiqlash tartibi», 199 yil 18 mayda 732 sonli Vazirlar mahkamasining qarori/ O'zR Qishloq suv xo'jaligi Vazirligi hamda Yer resurslari davlat qumitasining yer tuzish, yerdan foydalanish va yer kadastriga oid rahbariy xujjatlari.

FOYDALANILGAN VA TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy- ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari.-T.: «O'zbekiston», 1995
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror rivojlanish yo'lida.-T.: O'zbekiston, 1998
4. Avesto. Tarixiy adabiy yodgorlik.-T.: «SHarq», 2001.
5. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish. Qonunlar va me'yoriy xujjatlar.-T.: Adolat, 2002
6. Aholi uchun yuridik ma'lumotnoma. 1-6 sonlar.-T.: Adolat, 1994-1995
7. Beknazov R.U., Novikov Yu.V. Oxrana prirod.-T.: O'qituvchi, 1995
8. Vedenin. V.V. Ekologicheskoe pravo. Vopros i otvet.- M:Yurisprudentsiya, 1999
9. Vsemirny sammit po ustoychivomu razvitiyu: Osnovne itogove dokument.- Almat, 2003
10. Gulomov M., Juraev Y. Ekologiya: jinoyat va jazo.-T.: O'zbekiston, 1991
11. Davlat va xuquq nazariyasi.-T.: Iqtisod va xuquq dunyosi nashriyot uyi, 2000
12. Yer xuquqi (M.X. Rustamboevning umumiy taxriri ostida).-T.: TDYuI nashriyoti, 2002
13. Yerofeev B.V. Ekologicheskoe pravo Rossii.-M.: MTsUPL, 1999
14. Islomov Z.M. Problem vlasti: yee ponimanie, naznachenie, sotsialnaya tsennost.-T.: TGYuI, 2003
15. Qobilov Sh.R. Ekologiya qonunchililini buzganlik uchun yuridik javobgarlik.-T.: Fan, 2001
16. Muradov Sh.O., Xolboev B.M., Otaqulov U.X., Ekologiya 1-qism Umumiy ekologiya

17. Namozov F. O'zbekistonda o'rmonlardan foydalanish xuquqi.-T.: Fan, 2000
18. Natsionalny doklad «O sostoyanii okrujayushey prirodnoy sred i ispolzovaniy prirodnykh resursov Respubliki Uzbekistan».-T.: «CHINOR ENK», 1995-1999, 2002
19. Nigmatov A. N. O'zbekiston respublikasining ekologiya xuquqi.- T.: TDYuI, 2004.-320 b.
20. Nigmatov A.N. Yer xuquqi.-T.: Toshkent islom universiteti, 2001.
21. Nigmatov A.N. Ekologiya nima.-T.: TIU nashriyoti, 2002
22. Nigmatov A.N. Ekologiya xuquqi: sxemalar va tushunchalar.-T.: Iqtisod va xuquq dunyosi, 1999
23. Nigmatov A.N., Sultonov R.N. Ekologiya va hayot.-T.: O'zbekiston, 2002
24. Nikolas A.R. Pravovoe regulirovanie priropolzovaniya i oxran okrujayushey sred v SSHA.-M.: Progress, 1990
25. Petrov V.V. Ekologicheskoe pravo Rossiyu.-M.: Bek, 1997
26. Raxmonov A., Raxmonov A. Islom xuquqi.-T.: 2003
27. Reymers N.F. Nadejd na vjivanie chelovechestva: Kontseptualnaya ekologiya.-M.: Rossiya molodaya. «Ekologiya», 1992
28. Reymers N.F. Prirodopolzovanie. Slovar-spravochnik.-M.: 1990
29. Saidov A., Tadjixanov U., Odilqoriev X. Davlat va xuquq nazariyasi.-T.: sharq, 2002
30. Saidov A.X. Xalqaro xuquq.-T.: Adabiyot jamg'armasi, 2001
31. Sostoyaniya okrujayushey prirodnoy sred i ekologicheskije problem Respubliki Uzbekistan.-T.: MID RUz, Goskompriroda, RUz, 1996
32. Suv xuquqi (M.X. Rustamboevning umumiy taxriri ostida).-T.: TDYuI nashriyoti, 2004
33. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari (1995-1999).-T.: Adolat, 2000
34. O'rmon xuquqi (M.X. Rustamboevning umumiy taxriri ostida).-T.: TDYuI nashriyoti, 2003
35. Usmonov M.B. Yer va qonun.-T.: Adolat 1994
36. Usmonov M.B. Tabiatni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy asoslari.-T.: TDYuI nashriyoti, 2002
37. Hamraev S.S. Yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilishni xuquqiy tartibga solish muammolari.-T.: TDYuI, 2003-284
38. Hamroev S.S. O'zbekistonda tabiiy boyliklardan foydalanish shartnomalari (kontsessiya)ning xuquqiy tartibga solinishi.-T. NPO Vostok, 1999
39. Xolmuminov J.T. Ekologiya xuquqi. Darslik (prof. U.Tojixonovning umumiy taxriri ostida)-T.: IIV Akademiyasi, 2003
40. Xolmuminov J.T. Ekologiya xuquqi. Chizmalar albomi.-T.IIV Akademiyasi, 2002
41. Xolmuminov J.T. Ekologo-pravove problem ispolzovaniya oroshaemx zemel v Respublike Uzbekistan.-T.: Fan, 1996
42. Xolmuminov J.T. Ekologiya va qonun.-T.: Adolat 2000
43. Shkola ustoychivogo razvitiya.-Bishkek, 2003

44. Ekologicheskie aspekt v kontseptsii ustoychivogo razvitiya.-T.: Bioekosan
2003
45. Ekologiya xuquqi. (M.B.Usmonov taxriri ostida).-T.: Adabiyot jamg'armasi,
2001
46. Ekologiya. Yuridicheskiy entsiklopedicheskiy slovar.-M.: Me'yor, 2001
47. Yuridik entsiklopediya (U.Tadjixanovning umumiy taxriri ostida).-T.: sharq,
2001.